T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ BİLİM DALI

FUAT KÖPRÜLÜ'YE GÖRE ANADOLU ALEVİLİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Yard.Doç.Dr. Seyit BAHÇIVAN

Hazırlayan
Doğan KAPLAN

KONYA-2002

ÖNSÖZ

Alevilik-Bektaşilik, Türkiye'nin son 10 yılına damgasını vuran tartışmalı konuların başında gelmektedir. 1980'li yıllardan sonra Türkiye'de ortaya çıkan kısmi özgürlüklere paralel olarak, ülkemizdeki Alevi toplumu da, önceki yılların aksine, kendini ifade etmedeki "ketumluğunu/suskunluğunu" bir tarafa bırakarak, açıkça kamuoyu önünde kendini ifade etmeye başladı. Bunda bahsedilen özgürlüklerin yanı sıra, yıllardır kendi içinde yaşayan, kapalı bir toplum özelliğinde olan Alevilerin kentlere göçle başlayan kentleşme sürecinin doğal bir sonucu olarak, farklı kesimlerle iletişim halinde olmasının da etkisi yadsınamaz.

Alevilerin kendilerini açıkça ifade etmelerine paralel olarak, ülkemizde son on yıl içerisinde çoğu alevi yazar,araştırmacı vs. tarafından yazılmış bir çok kitap, dergi, makale piyasaya çıktı. Ancak yapılan bu çalışmaların çoğunun en büyük zaafı; objektiflikten uzak, duygusallığın verdiği subjektiflikle ele alınmış, akademik olmayan çalışmalar olmasıdır. Bu konuyla ilgili olarak ülkemizde yapılan akademik çalışmalar az olmakla beraber, son yıllarda üniversitelerimizde bazı çalışmalar yapılmıştır.

Alevilik-Bektaşilik ile ilgili Türkiye Cumhuriyeti'nde ilk defa bilimsel nitelikli çalışma yapmış, söz söylemiş kişilerden birisi de Mehmet Fuat Köprülü olmuştur.Türk Kültür ve Edebiyatı'na büyük katkılarda bulunan Köprülü'nün, kendi ifadesiyle Türk İslam Heterodoksisi'nin bir grubu olarak gördüğü Alevilik-Bektaşilik hakkındaki görüşleri bir yerde toplu olarak bulunmayıp, değişik eserlerinde dağınık olarak yer aldığı için, onun bu konuyla ilgili görüşlerini derli toplu bir şekilde ortaya koymak amacıyla "Fuat Köprülü'ye Göre Anadolu Aleviliği" konusunu çalıştık.

Bu çalışma Köprülü eksenli olması nedeniyle, konuları Köprülü'nün işlediği tarzda ele aldık. Köprülü'den sonra bu konuyla ilgili yapılmış çalışmalara ya da onun yanlışlanmış görüşlerine ancak dipnotlarla değinebildik. Aksi taktirde bu çalışma belirlenmiş sınırlarını aşacağı gibi, bir yüksek lisans çalışması kalıplarına da sığmazdı.

Son söz olarak, tezimin önemli bir bölümünde danışmanlığımı yapan hocam Yrd.Doç.Dr. Lütfi. Şenel'e, Lütfi Bey'in emekliye ayrılmasından sonra danışmanlığımı yapan hocam Yrd. Doç. Dr. Seyit Bahçıvan'a, böylesine bir tezi çalışmamı salık veren Prof. Dr. Ethem Ruhi Fığlalı'ya, yine görüşlerinden yararlandığım Prof. Dr. Mikail Bayram'a, özellikle teknik konularda büyük yardımını gördüğüm Arş.Gör. arkadaşım Canan Seyfeli'ye ve maddi-manevi desteklerini benden esirgemeyen diğer hocalarıma ve mesai arkadaşlarıma teşekkürü zevkli bir görev bilirim.

Doğan KAPLAN

KONYA-2002

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.md.	: Adı geçen madde
a.g.y.	: Adı geçen yer
Aİ	: Anadolu'da İslamiyet
bkz.	: Bakınız
BM	: Bektaşiliğin Menşeleri
bs.	: Bası/Baskı/Basım
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İM	: Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar
krş.	: Karşılaştırınız
m	: Miladi
ML	: Meydan Larousse
ODK	: Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu
s. / ss.	: Sayfa/lar
sas	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
tsiz.	: Tarihsiz
TA	: Türk Ansiklopedisi
ö.	: Ölümü
vs.	: vesaire.

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Bu çalışma, Fuat Köprülü eksenli bir çalışmadır. Amacımız, Anadolu Aleviliği konusunda, Cumhuriyet Türkiye'sinde ilk defa söz söylemiş ve araştırma yapmış, Fuat Köprülü'nün Alevi-Bektaşi inanışı ile ilgili ifade etmiş olduğu görüşlerini toplu bir şekilde ortaya koymaktır. Bunu yaparken dikkat ettiğimiz hususlar şunlar olmuştur:

a) Konuyu, Köprülü'nün görüşlerini tam olarak ortaya çıkarmak için, onun ele aldığı tarzda inceledik.

b) Köprülü sonrasında bu konuyla ilgili yapılan çalışmalara ve onun sonraki araştırmalarla yanlışlığı ispatlanmış görüşlerine işaret eden çalışmalara, tezin sınırını aşması korkusuyla, ancak dipnotlarda kısaca işaret edebildik.

B. Araştırmada İzlenen Metot

Bu çalışma, Köprülü eksenli olduğu için, araştırmanın sınırlılığı da doğal olarak Köprülü'nün konuyu ele alışıyla doğru orantılıdır. Buna göre, bu çalışma Türklerin Orta Asya'da başlayan tarihlerine kısa genel bir bakıştan başlayıp, Anadolu'ya gelinceye değin gerek siyasi gerekse kültürel olarak yaşamış oldukları tecrübeleri ortaya koymaktadır.

Kısaca ifade etmek gerekirse, tezin birinci bölümünde, Köprülü'nün hayatı, eserleri ve çalışmalarını anlattık. Yine bu bölümde Anadolu Aleviliğinin kavramsal çerçevesini çizerek, bu kavramla ne kastedildiğini vurgulamaya çalıştık. İkinci bölümde, Köprülü'de Türkler ve Aleviliğin Altyapısı ana başlığı altında, Türklerin Genel Tarihine kısa bir bakış yaparak, Orta Asya'da yaşayan Türklerin Müslüman olmadan önce meydana getirdikleri inanç ve medeniyetlere kısaca temas ettik. Türklerin Müslüman olmalarıyla meydan gelen kültürel değişimi de Köprülü'ye

sadık kalarak, Ahmet Yesevî eksenli olarak ortaya koymaya çalıştık. Tezin üçüncü ve son bölümünde Türklerin Anadolu'ya göçleri, Anadolu'daki dinî-siyasi ortam, Babailer İsyanı, Hacı Bektaş Veli, Yunus Emre, Bektaşilik,Hurufîlik, Kalenderilik vs. gibi Anadolu Aleviliğinin altyapısını oluşturan konuları inceledik. Sonuç bölümünde ise, çalışma boyunca Anadolu Aleviliğiyle ilgili düşüncelerini ortaya koymaya çalıştığımız Köprülü'nün görüşlerinin eleştirel bir değerlendirmesini yapıp, tezi sonlandırdık.

C. Araştırmanın Kaynakları

Araştırmamızda kullandığımız temel kaynaklar, bizzat Köprülü'ye ait olan kitap, makale türü çalışmalardır. Bunun yanı sıra konuyla yakından ilgili çalışmalar da kullanılmıştır. Bu çalışmada kullanılan Köprülü'nün eserleri, önem sıralarına göre şunlardır:

1. **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, DİB Yayınları, Ankara 1984, 5.Baskı

Fuat Köprülü'nün, 1919 yılında Osmanlıca olarak yayımladığı ilk kitabıdır. Yayımlandığında Avrupalı bilim adamlarının da takdirlerini kazanmış bu çalışma, daha sonra bizzat Köprülü ve öğrencisi Fevziye Abdullah Tansel tarafından tekrar gözden geçirilerek, tashihi yapılmış ve yeni harflerle basılacak hale getirilmiş, ancak Köprülü vefat edince kitabının ikinci baskısını görememiştir. 1966'daki ikinci baskısından sonra 1976 yılında oğlu Orhan Fuat Köprülü tarafından sadeleştirme ve notlara yeni ilavelerle üçüncü baskısı yapılmıştır. Daha sonra ki yıllarda birçok baskısı yapılan İlk Mutasavvıflar'ın bahsedilen sonraki baskıları üçüncü baskıyla aynıdır. Hiçbir değişiklik yoktur. Nitekim 1993 yılında yapılan 8.baskısına bakıldığında 3. baskısıyla arada hiçbir farkın olmadığı görülecektir.Bizim yararlandığımız nüsha ise, 1984 yılında yapılan beşinci baskıdır.

Bu kitapta Köprülü'nün temel tezi, kendi ifadesiyle " Anadolu'da Selçuklular devrinde inkişaf eden Türk kültür hayatının, Orta-Asya kültür hayatı ile nasıl sıkı sıkıya bağlı olduğu" dur.[1].

Bu eseri çalışmamız içerisinde **İM** olarak kısalttık.

2. **Anadolu'da İslamiyet**, (Hazırlayan: Mehmet Kanar), İnsan Yayınları, İstanbul 1996. Köprülü'nün 1922 yılında, Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuasının II, s.281-311,385-420,457-486 sayfalarında 'Anadolu'da İslamiyet Türk İstilâsından Sonra Anadolu Tarih-i Dinîsine Bir Nazar ve Bu Tarihin Menbaları' adı altında üç seri makale olarak tarihçi Babinger'in görüşlerine cevap olarak yazılmıştır. Şöyleki: Berlin Friedrich Wilhelms Üniversitesi öğretim üyelerinden Franz Babinger'in 7 Mayıs 1921 yılında açılış dersi olarak verdiği "Der Islam in Kleinasien" konulu konferans daha sonra "Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft" adlı süreli yayının 76.cildinde basılmış (Leipzig 1922, s.126-152) ve bu makale Edebiyat Medresesi'nden Râgıb Hulûsi Özdem tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek "Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası"nın 2.yıl III.sayısında yayınlanmıştır. (Temmuz 1338/1922, s.188-221) Köprülü, Babinger'in makalesini okuyunca bazı hataları düzeltmek, bu arada kendi araştırmaları sonucunda kimi konularda sahip olduğu kanaatlerini ortaya koymak için söz konusu makaleye eleştirel bir cevap olarak bu üç makaleyi kaleme almıştır.

Profesör Mehmet Kanar da Osmanlıca olarak yazılmış olan Babinger ve Köprülü'nün ilgili makalelerini, Anadolu'da İslamiyet adı altında 1996 yılında bir kitap formatında yayımlamıştır.

Bu kitabın temel tezi ise yine Köprülü'nün ifadesiyle " 1922'de Edebiyat Fakültesi Mecmuası'nda çıkan Anadolu'da İslamiyet adlı tetkikte de, Anadolu Türkleri dinî tarihini, Anadolu'yu çevreleyen coğrafi sahaları ve Orta-Şark İslam dünyasındaki dinî cereyanları bir bütün olarak tetkik etmedikçe, anlamak imkanı olmadığını belirterek..."dir.

Bu eseri **Aİ** olarak kısalttık.

---

[1] Köprülü, ODK, s.XXII-XXIII.

3. **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999 (6.Baskı) Köprülü'nün 1934 yılında Paris Üniversitesi'ne bağlı Türk Tetkikleri Merkez'inde Osmanlı Devleti'nin kuruluşu konusu hakkında Fransızca olarak sunmuş olduğu üç konferansın önce 1935'te 'Les Origines de l'Empire Ottoman' adı altında İstanbul Fransız Enstitüsü yayınları arasında çıkmış olan kitabın aynısının 1959 yılında bizzat Köprülü tarafından Türkçe olarak neşredilmîş halidir.

Köprülü'nün bu eseri de yukarıda iki kitabıyla ilgili olarak söylediği bakış açısını taşımaktadır. Fakat, konuları konferans olarak verdiği için özetle geçmiş ancak anılan çalışmalarına bol atıflarda bulunmuştur.[2] Fakat Köprülü'nün bu eseri, yayımlandıktan sonra zamanın meşhur birçok doğubilimcisinin büyük takdirlerini kazanmış, Osmanlı tarihine bakışta adeta devrim yaratan bir eser olarak kabul edilmiştir. (Bahsedilen değerlendirmeler için, bkz. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, ss.XV-XXVII).

Bu kitabı **ODK** olarak kısalttık.

4. **"Ahmet Yesevî"** , İA, İstanbul 1941, cilt I, s.210-215 Köprülü'nün İslam Ansiklopedisi'nin Türkçe baskısı için kaleme aldığı ve daha önce İlk Mutasavvıflar adlı eserinde zikrettiği bazı görüşlerini değiştirdiğini ifade ettiği makaledir. Bu makale, Köprülü'nün bir bilim adamının kendi kendini düzeltmesine dair en güzel bir örnektir.

5. **"Bektaş"** , İA, İstanbul 1943, cilt II., s.451-464 Yine İslam Ansiklopedisi'nin Türkçe baskısı için yazılmış, Hacı Bektaş-ı Veli ve Bektaşilikten kısaca bahsettiği makalesidir. Bektaşilik ile ilgili o zamana kadar yapılan çalışmaların bir değerlendirmesi de mevcuttur.

6. **"Bektaşiliğin Menşeleri"**, Türk Yurdu II, 1925, s.121-140 Köprülü'nün ilk defa 1923 yılında Fransa'da toplanan Uluslar arası Dinler Tarihi Kongresi'nin İslam ile ilgili bölümünde sunulmuş bir rapordur. Daha sonra 1925 yılında Türk Yurdu'nda yayınlanmıştır. Bizim yararlandığımız ise, Türk Yurdu dergilerini 1998'den itibaren yeni harflere aktarmaya başlamış olan TUBİTAY Yayınlarının 2001 tarihli 6.cildidir.

---

[2] Köprülü, ODK.

7. **İslam Medeniyeti Tarihi**, DİB Yayınları, Ankara tsiz (5.Baskı) Bu kitap, 1918 yılında İran ve Orta Asya uzmanı tarihçi Barthold tarafından Rusça olarak yazılmış olan ve daha sonra Köprülü tarafından Tatarca, Özbekçe ve İngilizce (Mussulman Culture, University of Calcuta 1934) çevirileri karşılaştırılarak Türkçe yayına hazırlanmış ve ilkin 1940 yılında Köprülü'nün izah ve düzeltmeleriyle yayımlanmıştı. Daha sonra 1963'te yapılan ikinci baskısında Köprülü, açıklamalarını daha da genişleterek eseri müşterek bir çalışma seviyesine getirmiştir. Bu çalışma 1973'te yine Diyanet İşleri tarafından 3. baskısı yapılarak yayımlanmıştır.[3]

8. **Türk Edebiyatı Tarihi**, Ötüken, İstanbul 1980 (2.Basım) İlk defa 1926 yılında Osmanlı Türkçe'si ile yazılmış bu eser, 1980 yılında Orhan Köprülü ve Nermin Pekin tarafından 1980 yılında yeni harflerle yeniden yayımlanmıştır. Bu eserin temel özelliği, bütün bir Türk kavmînin genel Edebiyat tarihi olmasıdır.

Bu kitabı da **TET** olarak kısalttık.

Bu çalışmayı yaparken Köprülü'nün yararlandığımız temel eserleri bunlardır. Onun, "Mısır'da Bektaşilik" Türkiyat Mecmuası, c.6,gibi bazı çalışmalarından daha istifade ettik. Ancak bunlar birkaç nakil seviyesinde olduğu için burada zikretmek istemedik.

[3] Orhan F.Köprülü, a.g.e.,s.17.

I. BÖLÜM

MEHMET FUAT KÖPRÜLÜ VE ANADOLU ALEVİLİĞİ

A. Mehmet Fuat Köprülü

1.Hayatı[4]

Türkiye'nin sosyal bilimler alanında yetiştirdiği meşhur bilim adamlarından biri olan M. Fuat Köprülü 4 Aralık 1890 yılında İstanbul'da doğdu. Babası, Beyoğlu 2.Ağır Ceza Mahkemesi Başkâtipliği'nden emekli İsmail Faiz Bey; annesi, İslimye ileri gelenlerinden Arif Hikmet Bey'in kızı Hatice Hanımdır. Baba tarafından onuncu göbekte nesebi Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa'ya ulaşan F.Köprülü,Tanzimat devrinin tanınmış şahsiyetlerinden Beylikçi Köprülü-zâde Afif Beyin oğlu olan ve zamanında Bükreş sefirliğinde bulunan Ahmet Ziya Bey'in torunudur.

İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da yapan Köprülü, önce Ayasofya Merkez Rüştiyesi (ortaokul)'ni sonra Mercan İdadisi(lise)'ni bitirmiş, 1907-1909 yılları arasında o zamanki Mekteb-i Hukuk (Hukuk Fakültesi)'a devam etmiş ise de, "aradığını bulamadığını, bu nedenle Hukuk Fakültesi'nin kendisine bir şey kazandırmayacağını, kendi kendisini daha iyi yetiştireceğini düşünerek"[5] okulu bitirmeden ayrılmıştır.

Daha liseyi bitirdiği sıralarda Farsça'yı oldukça iyi, Arapça'yı da okuduğu kitapları anlayacak kadar öğrenmiştir. Bu arada aldığı özel dersler sayesinde Fransızca'sını da ilerleten genç Köprülü, babasının küçük kütüphanesindeki edebi ve

---

[4] M. Fuat Köprülü' nün hayatı, bilimsel kişiliği ve eserleriyle ilgili bilgiyi, o zaman ki adıyla Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın Türk Büyükleri Dizisi için Köprülü' nün oğlu Profesör Orhan F. Köprülü' ye yazdırdığı, Fuad Köprülü Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 839, Türk Büyükleri Dizisi:64, Ankara 1987 adıyla yayınlanmış monografik kitap başta olmak üzere yine akademisyen Fuat Özdemir' in, Fuat Köprülü' nün Türk Saz Şairleri Üzerindeki Çalışmaları, Kültür Bakanlığı Ankara 1999, adlı çalışmasına aldığı yüz sayfalık Köprülü' nün hayatı,eserleri ve değişik konulardaki görüşleri bölümleriyle, Meydan Larousse-Büyük Lûgat ve Ansiklopedinin Köprülü maddesinde verilen bilgi (bkz. Meydan Larousse-Büyük Lûgat ve Ansiklopedi 7.cilt, s.545, Meydan Yayınevi İstanbul 1972) ve son olarak da Türk Ansiklopedisi C.XXII. s.288-290, MEB Ankara 1974 adlı ansiklopediden aldık.

[5] Fuat Özdemir a.g.e., s.6 . O' da Hikmet Feridun Es' in Yedigün Mecmuası, 5 Aralık 1939'daki , Sorbon Üniversitesi'ne Türk Bayrağını Çektiren Adam,adlı makalesiyle Feridun Kandemir' in Son Saat Gazetesi, 4 Şubat 1951 sayısında ' Prof. Fuat Köprülü Diyor ki,' adlı yazıdan.

tarihi eserleri, Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi de dahil olmak üzere, tekrar tekrar okuyarak edebi ve tarihi kültürünü iyice ilerletmiştir. O, 1908 yılında yani II.Meşrûtiyet' in ilanından itibaren, çok genç bir yaşta memleketin fikir hayatına girmiştir. Nitekim 1908 aralık ayında kurulan Türk Derneği ile 1911 ağustosunda faaliyete geçen Türk Yurdu Cemiyeti üyeleri arasında bulunan Fuad Köprülü, Türk Ocağı'nın hars(kültür) heyetinde de görev almıştır.[6]

1910-1913 yılları arasında Mercan, Kabataş, Galatasaray ve İstanbul liselerinde de Türkçe ve Edebiyat hocalıklarında bulunmuştur. 1913 yılında İstanbul Darülfünûn' da Türk Edebiyatı Tarihi profesörlüğüne, 20 Aralık 1913'te başka bir göreve tayin edilen Halid Ziya Uşaklıgil'in yerine tayin edilir. Bu onun şâir ve ediplikten bilim adamlığına adım atması olarak kabul edilmiştir.[7]

1914 yılında Türk Birliği Derneği'nin genel sekreterliği, 1915'te Ali Emiri Efendi'nin başkanlığında kurulan Asâr-ı İslâmiye ve Milliye Tedkik Encümeni Genel Sekreterliği, 1915'te Milli Tetebbular Mecmuası Müdürlüğü görevlerini yerine getirmiştir. 1924 yılında Atatürk'ün arzusu üzerine, Maarif Vekili Vâsıf Çınar Bey'in zamanında maarif vekaleti (milli eğitim) müsteşarlığına getirilmiştir. 8 ay süren bu müsteşarlığı sırasında teşkilatta, yapmış olduğu birçok teklifle köklü değişiklikler yapılmasına neden olmuştur.[8]

1925'te yaptığı bilimsel çalışmalarla Türkiye dışında da itibar kazanan Köprülü, aynı yıl W.Barthold, Kraçkovsky ve Ol'denburg gibi ünlü Rus bilim adamlarının ortak teklifleri ile, Sovyet Bilimler Akademisi'nin Türkiye temsilciliğine seçilmiştir.[9] 1926'da Bakü'deki Türkiyat Kongresine katılan ve burada büyük ilgi gören Köprülü' ye bir yıl sonra bilime yaptığı hizmetlerden dolayı, 1927 yılında Alman Heildelberg Üniversitesi fahri felsefe doktorluğu payesi vermiştir.[10] 1933 yılında İstanbul Darülfünûn, Atatürk tarafından İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülünce, yeni kurulan bu üniversiteye Ordinaryüs Profesör unvanıyla

---

[6] Orhan Köprülü, a.g.e., ss. 1-2.
[7] O.Köprülü, a.g.e, s.2; F. Özdemir, a.g.e., s.14; Türk Ansiklopedisi, C.XXII, s.288, MEB, Ankara 1974; Meydan Larousse- Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, c.7 Meydan Yayınevi, İstanbul 1972, s.545.
[8] O.Köprülü, a.g.e., s.4; F.Özdemir, a.g.e., s.34; T.A. ,a.g.y., s.288, M.L., s.545.
[9] O.Köprülü , a.g.e., s.4; F.Özdemir, a.g.e., s.37; T.A, a.g.y., s.289 Bu kaynaklarda bizim temsilcilik olarak değerlendirdiğimiz ifade muhabir üye olarak geçmektedir ki, bu seçilen kişinin kendi ülkesini o akademi ya da kurulda temsil etmesi veya yapılan çalışmalardan haberdar edilmesi anlamına gelmektedir.
[10] O.Köprülü , a.g.e., s.5; F.Özdemir, a.g.e., s.37; T.A, a.g.y, s.288.

Edebiyat Fakültesi Dekanlığı'na getirildi.[11] Köprülü birçok fakültelerde dersler vermiştir. 1924 yılında İlahiyat Fakültesi'nde Türk Dinî Tarihi, 1923-1929 yılları arasında İstanbul Mülkiye Mektebi'nde Siyasi Tarih ve Sanayi-i Nefise Mektebi'nde (Güzel Sanatlar Akademisi) de Medeniyet Tarihi dersleri vermiştir.[12] 1937'de Atina Üniversitesi, 1939'da da Sorbonne Üniversitesi kendisine fahri doktorluk unvanı vermiştir.[13] Böylece Köprülü daha sonra 1956 yılında Karaşi Üniversitesi'nin, Orhan Köprülü'nün ifadesiyle daha ziyade siyasi bir jest olarak, kendisine verdiği fahri hukuk doktorluğu unvanıyla toplam dört fahri doktorluk unvanı uhdesinde bulundurmuştur.[14]

Fuat Köprülü, 1935'te Atatürk'ün arzusuyla siyasete girdi ve o zaman yapılan bir ara seçimle Kars milletvekili seçildi.[15] Milletvekilliğinin yanı sıra Atatürk'ün destek ve arzusu ile; İstanbul Üniversitesi Türk Edebiyatı Tarihi kürsüsüne ilaveten, yeni kurulmuş olan Ankara Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde Türk Müesseseler Tarihi kürsülerinin başına geçmiştir.[16] 1941 yılı sonlarına doğru siyasetle üniversitenin bir arada gitmeyeceği düşüncesiyle Köprülü, üniversiteyi bırakarak milletvekilliğini tercih etmiştir.[17]

1935 yılında siyasi hayata atılan Köprülü'nün bu hayatı şekli bir milletvekilliğinden ileri gitmemiştir. Sadece bir ara mecliste kültür komisyonu başkanlığı yapmıştı. 7 Ocak 1946'da Adnan Menderes, Celal Bayar ve Refik Koraltan ile beraber Demokrat Parti'yi kurdu. Aynı yıl yapılan milletvekilliği seçimlerinde bu partinin listesinden İstanbul milletvekili seçildi.

---

[11] O.Köprülü , a.g.e., s.5; F.Özdemir, a.g.e., s.35; T.A, a.g.y., s.288.
[12] O.Köprülü , a.g.e., s.6; F.Özdemir, a.g.e., s.34; T.A, a.g.y., s.288
[13] O.Köprülü , a.g.e, s.7; T.A, a.g.y., s.288. Fuat Özdemir, Köprülü'ye Atina Üniversitesi'nin vermiş olduğu fahri doktora unvanının 1927 yılında verildiğini söylemektedir. (bkz. F.Özdemir , a.g.e..s.37) T. A. da 1937 tarihini vermektedir.bkz. T.A. a.g.y.
[14] O.Köprülü a.g.e.,s. 9
[15] O.Köprülü a.g.e., s.5; T.A., a.g.y., s.288; M.L., a.g.y., s.545. Yalnız son iki kaynakta Köprülü'nün siyaset giriş ve milletvekili oluş tarihi 1934 olarak verilmektedir.
[16] O.Köprülü a.g.e., s.6;. T.A, a.g.y., s.288; M.L., a.g.y., s.545. T.A. da onun Dil-Tarih'te Ortaçağ Tarihi, Ankara'ya taşınan Siyasal Bilgiler Okulu'nda Türk Müesseseler Tarihi okuttuğu ifade edilirken, M.L.de bu ders Türk Medeniyeti Tetkik Tarihi olarak verilmiştir.
[17] O.Köprülü a.g.e., s.6. Köprülü'nün üniversiteyi bırakıp, milletvekilliğini tercih etmesiyle ilgili olarak Fuat Özdemir, bunun Köprülü'nün bir düşüncesi olmayıp, bu kararın başkaları tarafından alınıp ona uygulatıldığını söyleyerek, Mustafa Baydar'ın "Edebiyatçılarımız Ne Diyorlar. İstanbul Ahmet Halil Kütüphanesi 1960, s.132"'den naklen Köprülü'nün şu sözlerini almıştır : " ... Bunun izahı çok uzun sürer. Ben hocalıkta kalmak istedim. Fakat benim hocalıkta kalmamı istemediler." (bkz. F. Özdemir, a.g.e, s.39) Oğlu Orhan Köprülü'nün buna temas etmemiş olması dikkate değer.

14 Mayıs 1950'de dört kurucusundan biri olduğu Demokrat Parti iktidara gelince bilimsel çalışmalarına ara veren Köprülü, 1950-56 yılları arasında-1955'te 5 ay kadar bir süre hariç- dışişleri bakanlığı yaptı. Bakanlığı sırasında Türkiye'nin 1952'de Nato'ya katılmasını sağladı.[18] 1956 yazı başlarında, DP hükümetinin iç politikadaki bazı kararlarını tasvip etmediği için dışişleri bakanlığından istifa etmiş, 1957'de de partisinden istifa ederek siyasi hayattan çekilmiştir.[19]

1958-59 ders yılını ABD'de Harvard Üniversitesi'nin davetlisi olarak bu üniversitenin Cambridge'deki araştırma merkezinde sürekli çalışarak geçirmiştir ki bu onun, uzun bir aradan sonra tekrar bilimsel çalışmalara dönmesini sağlamıştır.[20] 1959 yaz ortalarında Türkiye'ye dönen Köprülü, tekrar bilimsel çalışmalarına başlamışken, 1960 ihtilalini takiben, 4 ay süreyle Yassı Ada'da tutuklu kalır.[21]

Daha sonra 1961 yılında Yeni Demokrat Parti adıyla, amblemi kırat olan bir parti kurmuş, ancak bu parti pek ilgi görmeyince partisinin amblemi olan 'kırat'ı Adalet Partisi'ne devrederek siyasi hayattan tamamen çekilmiştir.[22]

Artık siyaseti tamamen bırakan Köprülü yeni bir çalışma yapmamış , öğrencisi Fevziye Abdullah Tansel'in de yardımıyla mevcut eser ve çalışmalarını tashih ve yeni basımlarıyla uğraşmıştır. Bir gün çalışma yaptığı Türk Tarih

[18] O.Köprülü , a.g.e., s.8; F.Özdemir, a.g.e., ss.39-40; T.A, a.g.y., s.288.; Fevziye Abdullah Tansel, "Memleketimizin Acı Kaybı Prof. Dr. Fuad Köprülü", Belleten c.XXX, Sayı 120, Ankara 1966, s. 628.

[19] O.Köprülü , a.g.e., s.8; F.Özdemir, a.g.e., s.40; T.A, a.g.y., s.288 ; Köprülü'nün DP'den ayrılmasını; Prof. Dr.Mehmet Altay Köymen, Menderes ve çevresinin onu ve ilmî seviyesini anlayamamalarına bağlarken (bkz. Mehmet Altay Köymen, "Fuad Köprülü ve Muhit" Türk Kültürü, Sayı 128, s.10, Haziran 1973), Dr. Mükerrem Sarol ise daha farklı bir yorumla, Köprülü'nün hedefinin Menderes'i devirip başbakan olmak olduğunu söyler (bkz. Mükerrem Sarol, Milliyet Gazetesi, 28 Mayıs 1979).

[20] O.Köprülü, a.g.e., s.8.

[21] O.Köprülü, a.g.e., ss.8-9; F.Özdemir, s.42. Fevziye A.Tansel ise bu bilgilere ek olarak, " Amerika'nın muhtelif üniversitelerine mensup dokuz profesör'ün; Harvard'dan H.A.R.Gibb, Colombia'dan T.Halasi-Kun, D.R.Rustow,J.Scahact, Utah'tan F.R.Latimer, Washington'dan N.N.Poppe, Michigan'dan J.Steward-Robinson, California'dan A.Tietze, Princeton'dan W.Thomas'ın imzasiyle, Cemal Gürsel'e 14 Ekim 1960 tarihli bir mektup gönderilmişti. Bunda ' Türk kanunlarının adâleti yerine getireceğinden şüphe etmeyerek, dünya çapında meşhur, doğruluğu inkâr götürmez, devlet idâresinde mâhir ve Türkiye'nin Kuzey Atlantik Paktı Teşkilâtı'na (NATO) girmesini temin eden şerefli arkadaşları Prof. Dr. Fuad Köprülü hakkında, acele olarak Millî Birlik Komite'sinin dikkatini çekmek istediklerini' bildirmişlerdir."bkz. Tansel, F. A. a.g.e., s.628.

[22] T.A., s.288; M.L. cilt 7, s.545. Fuat Özdemir'in verdiği bilgiye göreyse; Köprülü'nün kurduğu partinin adı Hür Demokrat Parti'ydi ve bu parti adındaki 'Demokrat Parti' kelimeleri dolayısıyla savcılık tarafından 1962'de kapatılmıştır. (bkz. F.Özdemir, a.g.e., s.42), Fuat Köprülü ile ilgili monografik en geniş çalışmayı yapan oğlu Orhan Köprülü'de bu konuyla ilgili bir kayda rastlanmamıştır.

Kurumu'ndan dönerken geçirdiği bir trafik kazasında sol femur kemiği kırılmış(15 Ekim 1965), bu kırık yüzünden uzun bir süre yatağa bağlı kalmış ve 1966 Haziran başlarında Ankara'dan İstanbul'a getirilen Köprülü, hastalığının artması üzerine İstanbul Balta Limanı Kemik Hastahanesi'ne yatırılmış ve 28 Haziran 1966'da öğleden önce burada vefat etmiştir. Naşı birkaç gün sonra Beyazıt Camii'nde kılınan cenaze namazını müteakip, İstanbul Üniversitesi Merkez Binasının avlusunda yapılan bir merasimden sonra, Sultan Mahmut Türbesi karşısındaki Köprülü Mezarlığı'na defnedilmiştir.[23]

2. Bilimsel Kişiliği ve Çalışma Sistemi

Yorulmak bilmeyen bir çalışma gücüne sahip olan Köprülü eleştirel mantığa ve kapsamlı bir terkip kuvvetine sahipti. Buna bir de Allah vergisi seziş kabiliyeti de eklenince ortaya Köprülü gibi bir kişilik ortaya çıkmıştır.[24] O, çağdaş bilim anlayışını Türkiye'ye yerleştiren bir kişi olmuştur. Nitekim o, not tutma şeklinde kendi içinde tutarlı bir sistem kurarak bu alanda bir ilke imza atmıştır. Bundan dolayıdır ki, ünlü Rus bilim adamlarından W.Barthold, Ol'derburg ve Kroçkovsky onun getirdiği sistemin Türkiye'de bir "Köprülü Ekolü" oluşturduğunu söylemişlerdir.[25]

Orhan Köprülü, babasının çalışma sistemi hakkında şunları söylemektedir: "Köprülü, herhangi bir mevzuda aldığı notların o mevzuu yazmaya yetecek bir hale geldiğine kanaat getirince bir müddet kafasında yazmayı tasarladığı yazının hazırlığını yapar, bu sıralarda çok dalgın bulunur, başkalarıyla konuşurken dahi yazacağı yazıyı düşünürdü. Yazacağı yazının hazırlığı kafasında tamam olduktan sonra sıra, o yazının plânını yapmağa gelirdi. Ancak plân hazır olduktan sonra yazmağa başlardı...Yazısını tamamladıktan sonra, yine kendi tabiriyle bir müddet 'yazıyı uyuturdu.' Bu müddetin hitamında yazısının üzerindeki son rötuşlarını yine aynı kağıt üzerinde yapar, yazı ondan sonra matbaaya giderdi."[26]

---

23 .O.Köprülü, a.g.e., s.9; F.Özdemir, a.g.e., s.43.
24 O.Köprülü, a.g.e., s.10.
25.O.Köprülü, a.g.e., s.4; T.A., a.g.y.
26 O.Köprülü. "Fuad Köprülü'nün Not Alma Sistemi ve Kitap Telâkkisi", Türk Kültürü, Sayı 57, Temmuz 1967, s.10.

2.1. Tarih Anlayışı

Köprülü her ne kadar edebiyat ve şiirle uğraşmış olsa ve Fecr-i Âti şairleri arasında sayılsa da, asıl şöhretini yapmış olduğu bilimsel çalışmalar ile yakalamıştır. Nitekim o, Türkoloji alanında, gerek yurt içinde gerekse yurt dışında otorite olarak büyük ün yapmıştır.[27] Köprülü özellikle Türkiye'de tarihçilik anlayışına getirdiği yeni yorumla, adeta bir reform yapmıştır, denebilir. Ona göre, "Memleketimizde tarih, hâlâ savaş ve zafer hikâyeleri, hükümdar ve vezir hayatları, antlaşmalar, isyan ve ihtilâl olayları, devlet ileri gelenlerinin katli ve idamı şeklinde anlaşılmaktadır." Oysa bunlar daha çok "istisnâi ve gerçek değerden yoksun şeylerdir." Köprülüye göre tarihçi, "geçmişini aktarıp anlatmak istediği bir milletin önce ırkını, fizikî ve coğrafî çevresini, ortaya çıkmasında rol oynayan etkenleri, siyasi kuvvetlerin yer alış şeklini, aile ekonomisini, halkın yaşayışını, bu yaşayışı düzenleyen örgütü, bu örgütün devletle olan ilişkilerini, mülkiyet şeklini, ilmî gelişmeleri, komşu milletlerle olan maddî ve manevî ilişkilerin derecesini açık çizgilerle göstermelidir."[28]

Yine Köprülü kendi tarih anlayışını anlatırken, kendisinin objektif olmaya çalıştığını, ancak Türk Tarihi çalışmalarında da, milliyetçilik şuurunun taassuba dönüşerek kişiyi nesnellikten uzaklaştırabileceğini söyler. Ona göre milliyetçilik duygularının ilk ortaya çıktığı zamanlarda milletlerin kendi tarihlerini yazarken "romantik bir milli tarih telakkisi"ne sahip olmalarının normal ve hatta gerekli bile olduğunu ancak zamanla bunun aşılması gerektiğini söyleyerek şunları söyler: "...Bütün ilmî terakkilerin esası olan 'tenkid fikri'nin inkişafı ve rasyonel çalışma usullerinin yerleşmesi, dünyanın her yerinde olduğu gibi, bizde de bu romantik telakki, Milli Tarih tetkiklerine karşı umûmî bir alâka uyandırmak ve Umûmi Tarih içinde Türklerin rolünü araştırmağa sevk etmek itibariyle, psikolojik bir hamle yaratmıştır. Beni, otuz sene evvel, milli tarih araştırmalarına sevk eden ve –insanı ümitsizliğe ve atâlete düşürecek- maddî ve mânevî bin türlü mânialara karşı bu yoldan ayırmayan biricik âmilin de, bu psikolojik hamle olduğunu itiraf etmeliyim. Ancak, hemen ilâve etmeliyim ki, daha ilk günden başlayarak, bu araştırmalarımda, tarih tetkiklerinin ilmî ve objektif usullerinden ayrılmamaya ve Garp tarihçilerinin

[27].O.Köprülü, a.g.e, ss.4-8; T.A., s.288.
[28] Fuat Köprülü, Türk Edebiyat Tarih'inde Usûl, Bilgi Dergisi, 1913, Sayı 1, s.8, T.A., s.289.

Türkler hakkına indî ve menfî hükümlerini sırf objektif usulle tenkide çalıştım. Rasyonalizm'den ayrılmamak husûsundaki kat'î azmime rağmen, eski yazılarımda zaman zaman bu romantizmin tesirleri bulunduğunu saklayamam; fakat, her şeye rağmen, otuz senelik mütemadî bir çalışma esnasında elde edebildiğim müsbet netîceler sâyesinde, Türkler'in Orta zaman tarihindeki rolleri hakkında mevcut yanlış fikirlerden bir haylisini değiştirmeye muvaffak olduğumu ve birçok Garp âlimlerinin artık o netîceleri kabûl ettiklerini, büyük bir memnuniyetle söylemekten kendimi alamıyorum."[29] Diyerek milliyetçilik anlayışına da bir açıklık getirmiş olmaktadır.

Encyclopédie del'Islam'ın 3 dilde birden yapılan birinci baskısına La Litterature Turque Othamanlı (Leiden 1931, IV.988-1010) ve diğer 10 küçük madde ile katılan tek Türk bilim adamı olan Köprülü, bu ansiklopedi 1940'tan itibaren Dr. Adnan Adıvar'ın başkanlığında İslâm Ansiklopedisi adıyla tercüme, telif ve tadil suretiyle Türkçe olarak yayımlanmaya başlayınca, o yoğun siyasi hayatına rağmen, 1941-50 yılları arasında bir tanesi sehven imzasız çıkmış olan telif 71 madde ile katılmıştır ki, bu çok büyük bir katkıdır.[30]

2.2. Öğrencileri ya da Köprülü Ekolü Mensupları

Yukarda yabancı bilim adamlarının Köprülü'nün çalışma sistemiyle bir Köprülü Ekolü meydana getirdiğini söylediklerini ifade ettik.[31] Şimdi burada onun doğrudan ya da dolaylı olarak öğrencileri olan, akademik ve edebi çevrelerin yakından tanıdığı bazı isimleri vermek uygun düşer.

Köprülü'nün yetiştirmiş olduğu meşhur öğrencileri, Osman Turan, Mehmet Köymen, Halil İnalcık, İbrahim Kafesoğlu, Bahaettin Öğel, Neşet Çağatay, Şerif Baştav, Tayyip Gökbilgin gibi bu gün Türk Tarihi'nin çeşitli devreleriyle uğraşmış en ünlü isimlerdir. Yine onun edebiyat ve filoloji sahasında yetiştirdiği öğrencileri arasında, hepsi aynı sınıftan olmak üzere Tahsin Banguoğlu, Pertev Naili Boratav, Orhan Şaik Gökyay, Nihal Atsız , Nihat Sami Banarlı ve Ziya Karamuk'u sayabiliriz.

---

[29] Fuat Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, (W.Barthold'un aynı adlı kitabına izah ve düzeltmeler), Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara V.Baskı, tsiz.
[30] O.Köprülü, a.g.e., ss.7-8.
[31].O.Köprülü, a.g.e.,s.12, not 33.

Çeşitli devrelerde öğrencileri olan Abdulbaki Gölpınarlı, Rıfkı Melûl Meriç, Fevziye Abdullah Tansel, M.Mansuroğlu, Mehmet Kaplan, Ahmet Ateş, Şükrü Elçin ve Abdulkadir Karahan da çalıştıkları sahanın önde gelen isimleri olmuşlardır. Bir de Köprüiü'nün gerçek anlamda öğrencisi olmayıp da, kendilerini onun talebeleri sayan; Adnan Erzi, Ali Sevim, Faruk Sümer, Yılmaz Öztuna, Kemal Özergin ve Mehmet Çavuşoğlu gibi isimler de köprülü ekolüne mensup kişilerdir.[32]

3. Eserleri

Fuat Köprülü'nün eserleriyle ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Biz burada kırkı aşkın kitap ve 1400'e yaklaşan makale[33]ye sahip Köprülü'nün bazı kitaplarını ve belli başlı makalelerini, Fuat Özdemir ve Orhan Köprülü'nün çalışmalarından yararlanarak sunacağız. Ancak yine de buraya Fuat Köprülü'nün kitap ve makaleleri hakkında geniş bilgi için, aşağıya bazı çalışmaları alıyoruz:

1. Orhan Köprülü, Fuad Köprülü, ss.15-31, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1987. Bu kitapta, Köprülü'nün kitap ve makaleleri hakkında geniş bilgiye ilaveten, bir de Köprülü'nün çalışmaları hakkında yapılmış bibliyografyalara değinilmîş yine onun hakkında doğrudan ve dolaylı yazılmış kitap ve makalelere de yer verilmiştir.

2. Fuat Özdemir, Fuat Köprülü'nün Türk Saz Şairleri Üzerindeki Çalışmaları, ss.44-85, Kültür Bakanlığı, Ankara 1999. Bu akademik çalışma yukarıda anılan kitapla birlikte bu konuda en doyurucu bilgiyi veren bir niteliğe sahiptir. Çünkü Köprülü'nün kitaplarının hepsinin listesiyle[34], 1400'e ulaştığını söylediği makalelerinden halk edebiyatıyla ilgili olarak doğrudan ya da dolaylı yazılmış 140

---

[32] O.Köprülü, a.g.e, ss.6,13. Ancak Mahir İz, Köprülü'yü zamanında elinden binlerce talebe geçtiği halde üniversitelere öğrencisi Ahmet Caferoğlu dışında kimseyi yetiştirmemiştir,diyerek eleştirmektedir.bkz.F.Özdemir, a.g.e., s.35, not 51.(O da, Yusuf Ziya İnan, Prof.Dr. Ali Nihat Tarlan, Hayatı-Şahsiyeti ve Eserleri, İstanbul 1965, sayfa 130'dan .).

[33] F.Özdemir, a.g.e., s.44.

[34] Her ne kadar Fuat Özdemir, Köprülü'ye ait tüm kitapların-ki ona göre sayısı 40'tır- listesini verdiğini söylese de, Orhan Köprülü'nün verdiği listeye almadığı birkaç kitap daha var ki bunlara eserlerinin listesini verirken temas edeceğiz.

makalesini almıştır. Yine Köprülü'nün yararlandığı kaynaklara da değinerek bu konuda çalışacaklara rehberlik etmiştir.

3. Şerif Hulûsi Sayman, Ord.Prof.Dr.Fuad Köprülü'nün Yazıları İçin Bir Bibliyografya,1913-1934, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1935 (289 makale ve kitap adı vardır.)[35]

4. Şerif Hulûsi Sayman, Ord.Prof.Dr.Fuad Köprülü'nün Yazıları İçin Bir Bibliyografya,1912-40, Ahmet Halid Kitabevi, İstanbul 1940.(325 makale ve kitap adı vardır.)[36]

5. Sami N.Özerdim, Ord.Prof.Dr.M.Fuad Köprülü Bibliyografyası 1908-1950, Ankara 1951(1304 kitap ve makale adı verilmiştir.)[37]

6. Osman Turan, Fuad Köprülü'nün İlmî Neşriyatı, İstanbul 1953[38]

7. Fevziye Abdullah Tansel, Prof.Dr. Fuad Köprülü'nün Yazıları İçin Basılmış Bibliyografyalar, Türk Kültürü, sayı 68, Haziran 1968, ss. 543-556.[39]

3.1. Kitapları

Köprülü'nün bazı kitaplarının listesini kronolojik sıraya göre veriyoruz:

1. Hayat-ı Fikriye (makaleler), İstanbul 1909. 19 yaşındayken yazdığı toplama bir eserdir. Bazı yabancı edebiyat ve fikir adamlarının hayat ve fikirleri hakkında bilgi verir.[40]

---

[35] F.Özdemir, a.g.e, s.44; O.Köprülü, a.g.e, s.21. O.Köprülü bunun ilk deneme olup, haliyle çok eksik olduğunu söylemektedir.
[36] F.Özdemir, a.g.e, s.45; O.Köprülü, a.g.e, s.21.
[37] O.Köprülü, a.g.e, s.21; F.Özdemir, a.g.e, s.45. Bu çalışma Türk Tarih Kurumu'nun Köprülü'nün 60.doğum yıldönümü münasebetiyle yayınlamış olduğu, Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I(Ankara 1951), adlı kitap içerisinde yer almıştır.
[38] Bu çalışma Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi tarafından yayınlanan 60.Doğum yılı münasebetiyle Köprülü Armağanı (Mélanges Fuad Köprülü) İstanbul 1953 içerisinde yer almıştır. Burada Köprülü'nün 406 bilimsel yazısına yer verilmiştir. Ancak O.Köprülü bu bibliyografyada büyük yanlışlıklar ve karışıklıklar olduğunu söylemektedir.bkz. O.Köprülü, a.g.e, ss.21-22; F.Özdemir, a.g.e, s.45.
[39] Burada Tansel, daha önce hazırlanan bibliyografyalarda bulunmayan 122 kitap ve makale tespit ederek, Köprülü'nün yayın hayatını 1905-1967 olarak tespit etmiştir.bkz. O.Köprülü, a.g.e., s.22; F.Özdemir, a.g.e, s.46.
[40] O.Köprülü, a.g.e, s.15; F.Özdemir, a.g.e, s.46.

2. Yeni Osmanlı Türk Edebiyatı (Şehabettin Süleyman'la Birlikte)1912 [41]

3. Mektep Şiirleri (Antoloji), 1918[42]

4. Tevfik Fikret ve Ahlakı (inceleme), İstanbul 1918. Küçük bir kitaptır.[43]

5. Nasreddin Hoca, Manzum Hikayeler, İstanbul 1918, 238 sayfa. Nasreddin Hoca'nın 50 fikrası manzum olarak verilmîş, ayrıca Hoca'nın hayatı ve fıkraları hakkında yazılmış bir başlangıç bölümüne yer verilmiştir.[44]

6. Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar, Matbaa-i Âmire, 1919. En meşhur eseri olup, kendisine Avrupa bilim çevrelerinde büyük ün kazandırmıştır.[45]

7. Türk Edebiyatı Tarihi, 1.Kitap, İstanbul 1920, 96 sayfa[46]

8. Türk Edebiyatı Tarihi, 2.Kitap, İstanbul 1921, 97-215 sayfa.[47]

9. Türkiye Tarihi 1, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul 1923.Kısa bir Türk Tarihi olup, İslamiyet'ten önceki devirden başlayıp Anadolu'nun istilâsına kadarki Türk tarihini bir bütün olarak incelemiştir.[48]

10. Bugünkü Edebiyat, İstanbul 1924, 331 sayfa.[49]

11. Azeri Edebiyatına Ait Tetkikler, İstanbul 1926.[50]

12. Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken, İstanbul 1980(2.Baskı)[51]

13. Milli Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri ve Divan-ı Türkî-i Basit, İstanbul 1928, 79 sayfa.[52]

---

[41] F.Özdemir, a.g.e, s.46.
[42] F.Özdemir, a.g.e, s.46.
[43] O.Köprülü, a.g.e, s.15; F.Özdemir, a.g.e, s.46.
[44] O.Köprülü, a.g.e, s.15; F.Özdemir, a.g.e, s.46. O.Köprülü bu eserin 1980 yılında Dr..Ata Çatıkkaş tarafından Manzûm Nasreddin Hoca Fıkraları adıyla yeni harflerle de yayımlandığını söylemektedir.
[45] O.Köprülü, a.g.e, s.15; F.Özdemir, a.g.e, s.46.Bizim çalışmamızın da temel kaynağı durumunda olan bu eserin şimdiye kadar 8 baskısı yapılmıştır.
[46] F.Özdemir, a.g.e, s.46.
[47] F.Özdemir, a.g.e, s.46. O.Köprülü bu iki ayrı cildin tek bir cilt halinde 1926 yılında eski harflerle yeniden yayımlandığını, 1980'de ise Nermin Pekin'le birlikte kitabı yeniden yayınladıklarını söylemektedir.bkz. O.Köprülü, a.g.e, s.16.
[48] O.Köprülü, a.g.e, s.15-16; F.Özdemir, a.g.e, s.46.
[49] O.Köprülü, a.g.e, s.16; F.Özdemir, a.g.e, s.46.
[50] F.Özdemir, a.g.e, s.47.
[51] F.Özdemir, a.g.e,s.47. Bu, not 58'de de ifade ettiğimiz gibi, daha önce 1926'da tek cilt halinde basılan birinci baskının ardından 1980'de O.Köprülü'nün Nermin Pekin ile birlikte Ötüken Yayınlarından çıkmış ikinci baskısıdır.
[52] F.Özdemir, a.g.e, s.47; O.Köprülü, a.g.e, s.16.

14. Milli Tarih, İstanbul 1928[53]

15. XIX.Asır Saz şairlerinden Erzurumlu Emrah, Evkaf Matbaası, İstanbul 1929, 38 sayfa[54]

16. XVII.Asır Saz şairlerinden Gevherî, Yeni Matbaa, İstanbul 1929, 99 sayfa[55]

17. XVII.Asır Saz şairlerinden Kayıkçı Kul Mustafa ve Genç Osman Hikayesi Evkaf Matbaası, İstanbul 1930, 73 sayfa[56]

18. Eski Şairlerimiz Divan Edebiyatı Antolojisi, Ahmet Halit Kütüphanesi, İstanbul 1931-34, 704 sayfa.[57]

19. Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1934, 311 sayfa.[58]

20. Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi, Sayı 1, Burhanettin Basımevi, İstanbul 1935.[59]

21. Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu, TTKB, Ankara 1959[60]

22. Namık Kemal, Renan Müdâfaanamesi (İslamiyet ve Maarif), Ankara, Güven Basımevi,1962, 78 sayfa[61]

23. İslâm Medeniyeti Tarihi, Prof.Dr. W.Barthold'dan Terceme,Geniş İzah, Düzeltme ve İlavelerle, İkinci Basım, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1963[62]

24. Demokrasi Yolunda-On the way to Democracy, The Hauge, 1964[63]

---

[53] F.Özdemir, a.g.e, s.47.
[54] F.Özdemir, a.g.e, s.47. Ayrıca Köprülü'nün, Türk Saz Şairleri Antolojisi adıyla bir dizi halinde 13 adet olarak kitapları çıkmıştır. Bunlar 1930-40 yılları arasında çıkmıştır.
[55] F.Özdemir, a.g.e, s.47.
[56] F.Özdemir, a.g.e, s.47; O.Köprülü, a.g.e, s.16.
[57] F.Özdemir, a.g.e, s.47; O.Köprülü, a.g.e, s.16. O.Köprülü, bu antolojinin 11 küçük kitaptan oluştuğunu söylemektedir.
[58] F.Özdemir, a.g.e, s.47; O.Köprülü, a.g.e, s.16. Bu kitap, Köprülü'nün daha önce başka yerlerde yayımlanmış makaleleriyle üç yeni makaleden oluşmaktadır.
[59] F.Özdemir, a.g.e, s.47.
[60] F.Özdemir, a.g.e, s.48; Bu kitap 1934 yılında, Köprülü'nün Sorbonne Üniversitesi'nde Osmanlı Devleti'nin kuruluşuyla ilgili olarak vermiş olduğu 3 dersin Paris'te 1935 yılında Fransızca olarak basılmış versiyonunun 1959 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından Türkçe olarak basılmış halidir.bkz.O.Köprülü, a.g.e, s.16-17.
[61] F.Özdemir, a.g.e, s.49.
[62] F.Özdemir, a.g.e, s.49; O.Köprülü, a.g.e, s.17.

3.2. Makaleleri

Köprülü'nün 1400'e yakın olduğu tespit edilen (bkz.F.Özdemir, a.g.e, s.44; O.Köprülü, a.g.e, s.15-31; F.A.Tansel, Türk Kültürü, sayı 68, s.543, Haziran 1968) makalelerinden belli başlı bir kısmını buraya alıyoruz. Daha geniş bilgi için ilgili yerlere bakılabilir.

1. Edebiyat-ı Milliye, Servet-i Fünûn, c.XLI, 1911, s.3-7.[64]

2. Halk ve Edebiyat, Servet-i Fünûn, c.XLI, 1911, s.29-31.[65]

3. Türk Edebiyatı Tarihinde Usul, Bilgi Mecmuası, c.I. 1913, s.3-52.[66]

4. Yunus Emre, Türk Yurdu, c.IV, 1913, ss.612-621.[67]

5. Hoca Ahmet Yesevî, Bilgi Mecmuası, c.I, 1913, ss.611-644.[68]

6. Türklerde Din ve Edebiyat, İslâm Mecmuası, I, 1914, ss.44-52.

7. Türk Edebiyatında Âşık Tarzının Menşei ve Tekâmülü Hakkında Bir Tecrübe, Milli Tetebbûlar Mecmuası,i,1915, ss.5-46.[69]

8. Türk Edebiyatının Menşei,MTM,II,, 1915, ss.5-78.[70]

9. Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Te'siratı, Edebiyat Fakültesi Mecmuası,II,1922, ss.1-30.[71]

10. Anadolu'da İslâmiyet, Edebiyat Fakültesi Mecmuası,II,1922, ss.281-311,385-420,457-486.[72]

11. Bektaşiliğin Menşei, Türk Yurdu, II,1925, ss.121-140.[73]

---

[63] O.Köprülü, a.g.e, s.17. Köprülü'nün 1945-50 yılları arasında, çoğu başmakaleleri olmak üzere, çeşitli gazetelerde yayımlanmış siyasi, fikri ve edebi makalelerini Prof. Dr.T.Halesi-Kun Türkçe ve İngilizce olarak yazılmış bir önsöz (XIII-XXXII) ilave etmek suretiyle 928 sayfalık bir kitap halinde neşretmiştir.
[64] F.Özdemir, a.g.e, s.50.
[65] F.Özdemir, a.g.e, s.50.
[66] F.Özdemir, a.g.e., s.50; O.Köprülü, a.g.e, s.18.
[67] F.Özdemir, a.g.e., s.50.
[68] F.Özdemir, a.g.e., s.50.
[69] F.Özdemir, a.g.e., s.52; O.Köprülü, a.g.e., s.18.
[70] F.Özdemir, a.g.e., s.52; O.Köprülü, a.g.e., s.18.
[71] F.Özdemir, a.g.e., s.53; O.Köprülü,a.g.e., s.18.
[72] O.Köprülü, a.g.e., s.18.
[73] F.Özdemir, a.g.e, s.53.

12. Mısır'da Bektaşilik, Türkiyat Mecmuası, VI,1936, s.13-31.

13. Ahmet Yesevî, İA, I, 1941, ss.210-215.

14. Arslan, İA, I, 1942, ss.598-609.

15. Arûz, İA, I,1942, ss .625-653.

16. Baba, İA,I,1942, ss.165-166.

17. Bektaş, İA,II,1943, ss.461-464.

18. Çağatay Edebiyatı, İA,III,1945, ss.270-323.

19. Oğuz Etnolojisine Dair Tarihî Notlar, Türkiyat Mecmuası,I,1925, ss.185-211.

20. Abû Ishâq Kâzerûnî Und Ishâqi Derwiche in Anatolien, Der Islam,XIX,1930-31, ss.18-26.[74]

21. La Littérature Turque Othmanlı, Encyclopédie de l'islam,IV,1931(1934), s.988-1010.[75]

22. Orta Zaman Türk İslâm Feodalizmi:Le Féodalireme turc-musulman au Moyen-Âğe, Belleten,V,1941, s.319-334;335-350.[76]

---

[74] O.Köprülü, a.g.e., s.19.

[75].O.Köprülü, a.g.e., s.19.

[76].O.Köprülü, a.g.e., s.19. Köprülü birçok dergi ve gazetelerde makaleler yayınlamış, bazı gazetelerde başyazılar yazmıştır. Yazdığı dergi ve gazete isimleri için bkz. O.Köprülü, a.g.e, s.20. Yine Köprülü hakkında yazılmış kitap ve makaleler için bkz.O.Köprülü, a.g.e, ss.21-31. Ancak burada Köprülü hakkında yapılmış en iyi monografi olarak gösterilen, George T.Park'ın 1975'te John Hopkins (U.S.A.) Üniversitesi'nde, The Life and Writings of Mehmet Fuad Köprülü, The Intellectual and Turkish Cultural Modernization adıyla yapmış olduğu 432 sayfalık basılmamış doktora tezidir.bkz. O.Köprülü, a.g.e, s.23.

B. Anadolu Aleviliği

1980'den sonraki yıllarda Türkiye'de ortaya çıkan kısmi özgürlük havasının etkisiyle, Türk toplumunun azımsanmayacak bir kesitini oluşturan Alevi-Bektaşi kesiminde bir kıpırdanış ve kendini ifade etme/edebilme durumu ortaya çıktı.[77] Öyle ki özellikle 90'lı yıllarla birlikte Alevilik-Bektaşilik ile ilgili büyük bir kısmı alevi yazarlar tarafından yazılmış olan onlarca kitap, dergi, makale ortaya çıktı.[78]

Ancak bahsedilen onlarca kitabın temel özelliği, önsözde de ifade edildiği gibi akademik olmayan subjektif çalışmalar olmalarının yanı sıra, hepsinin de Aleviliği, Hz. Peygamber (sas)'in vefatından sonra ilk İslam toplumunda baş gösteren halifenin kimin olacağı tartışmasıyla başlatıp, olayı Hz.Ali-Muaviye çatışması, Hz.Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesi vs. gibi Şia'nın temel çıkış noktası olan, ehl-i beytin hakkının gasp edilmesi bağlamında değerlendiren çalışmalar olmasıdır.[79] Bu bakış açısı, Anadolu Aleviliğini Şiayla organik bağı olan, Şiiliğin Anadolu'da ortaya çıkmış bozulmuş bir çehresi olarak görür.

Günümüzde başta Irène Mélikoff ve Ahmet Yaşar Ocak olmak üzere bazı akademisyenlerin yaptıkları çalışmalarda, anılan bakış açısının doğru olmadığı, Anadolu Aleviliğinin; Şiilikle organik bağı olmayan ama başka unsurlardan olduğu

---

77.Ahmet Yaşar Ocak, Türk Sûfiliğine Bakışlar, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, ss.237-245; Reha Çamuroğlu, Değişen Koşullarda Alevilik, Doğan Kitap, İstanbul 2000, ss.13-14.

78.Bu çalışmaların nitelik ve niceliğiyle ilgili bilgi için bkz., Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e. ss.191-223; Karin Vorhoff, Academic and Journalistic Publications on the Alevi and Bektashi of Turkey, ss.23-50 (Alevi Identity, Swedish Research Institue in Istanbul, Istanbul 1998 adlı Tord Olsson, Elisabeth Özdalga ve Catharina Raudvere editörlüğünde çıkmış olan, daha önce İstanbul'daki İsveç Araştırma Enstitüsü'nün 25-27 Kasım 1996 tarihleri arasında düzenlediği "Osmanlı ve Modern Türkiye Alevilerinde Din, Kültürel Kimlik ve Toplumsal Örgütlenme" başlıklı konferansta sunulan tebliğlerin derlemesinden oluşmuş çalışma içerisinde).Yine anılan çalışmanın Alevi Kimliği , Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999 adıyla çıkmış Türkçe çevirisinde, Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik ile İlgili Akademik ve Gazetecilik Nitelikli Yayınlar, ss.32-66.

79 Örnek olarak bkz.Rıza Yürükoğlu, Okunacak En Büyük Kitap İnsandır (Tarihte ve Günümüzde Alevilik) Alev Yayınları, İstanbul 1994 (4.bs.); Rıza Zelyut, Öz Kaynaklarına Göre Alevilik, Yön Yayıncılık, İstanbul 1994 (8.bs.); Faik Bulut, Ali'siz Alevilik, İslam'da Özgürlük Arayışı-1, Berfîn Yayınları, İstanbul 1998 (2.bs.); Oral Çalışlar, Hz.Ali-Muaviye Çatışması, Pencere Yayınları, İstanbul 1997(7.bs.); Burhan Kocadağ, Alevi-Bektaşi Tarihi, Can Yayınları, İstanbul 1997 (2.bs.); Baki Öz, Alevilik Tarihinden İzler, Can Yayınları, İstanbul 1997; Alevilik Nedir? Der Yayınları, İstanbul 1996; Ali Ağa Varlık, Hanedan-ı Ehl-i Beyt Neden Hor Görüldü?, Can Yayınları, İstanbul 1997(5.bs.); Abdülkadir Sezgin, Alevilik Deyince, Burak Yayınevi, İstanbul 1996 (2.bs.); İsmail Metin, Aleviliğin Anayasası, Akyüz Yayıncılık, İstanbul 1999; Esat Korkmaz, Anadolu Aleviliği, Berfîn Yayınları, İstanbul 2000.

gibi ondan da etkilenmiş Türk İslam Heterodoksisinin bir kolu olduğu vurgulanmıştır.[80]

Ocak'a göre Anadolu Aleviliği : " ..Alevilik ve Bektaşiliği doğuran Türk Heterodoksisi, gerçekten de Orta Asya'daki eski Türk inançlarıyla başladı. Şamanizm ve Budizm ile mistik bir niteliğe büründü. Zerdüştîlik ve Maniheizm ile beslendi. Yesevîlik ile İslam'ın ve İslam sûfiliğinin damgasını yedi. Buna Horasan Melâmetiliğinin Kalenderâne tavrı eklendi. Böylece Anadolu'ya gelindi. Néo-platonizm'in, eski Payen ve Hıristiyanlık dönemi yerel kültürlerin belli unsurlarıyla tanıştı. 15. yüzyılda İran Hurûfîliğinin, 16.yüzyıl başında Safevi Şiiliğinin motifleriyle bildiğimiz çehresini kazandı. İşte çok kısa ve kaba hatlarıyla Alevilik ve Bektaşiliğin inanç kökenlerinin gerçek hikayesi budur."[81]

Fuat Köprülü'nün çalışmalarına bakıldığında, bu konuyla ilgili olarak yukarıda anılan görüşün neredeyse aynısını ifade ettiği görülecektir. Birinci bölümde Köprülü'den bahsederken de ifade edileceği üzere, o çalışmaları boyunca objektiflik ve bilimselliği kendine rehber edindiği gibi, kendinden sonra gelecek araştırmacılar için de, bir çok ipuçları bırakmış, çalışılması gereken konulara işaret etmiş ve konunun ana hatlarını çizmeye çalışmıştır.

"Anadolu Aleviliği" ya da "Alevilik" tabiri, son iki yüzyıldır kullanılmaya başlamıştır. Osmanlı tarih kitaplarında, bugün Alevi dediğimiz zümre, zındık, rafizi, mülhid ve özellikle de kızılbaş olarak ifade ediliyordu. Ancak bu toplumu ifade için kullanılan "Kızılbaş" ifadesinin, pejoratif/küçültücü bir mana kazanması ve zihinlerde olumsuz bir anlamı çağrıştırması nedeniyle artık o toplum tarafından bile kullanımı terk edilerek, Alevi ifadesi kullanılmaya başlandı.[82]

---

[80] Ocak, a.g.e.; Iréne Mélikoff, Uyur İdik Uyardılar (Çeviren: Turan Alptekin), Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları, Cem Yayınevi, İstanbul 1994 (2.bs.) ve Hacı Bektaş Efsaneden Gerçeğe (Çeviren: Turan Alptekin) , Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1999 (2.bs.). Mélikoff'un anılan bu iki eseri, yazarın 30 yılını verdiği Alevilik-Bektaşilik ile ilgili daha önce değişik yerlerde yayımlanmış ya da konferans olarak verilmiş çalışmalarının yine yazar tarafından bir araya getirilmiş halidir. Ayrıca krş. Mehmet Eröz, *Eski Türk Dinî ve Alevîlik Bektaşilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992 ; Eröz, *Yörükler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı İstanbul 1991 ; Ethem Ruhi Fığlalı, *Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik*,Selçuk Yayınları İstanbul 1996, (4.Baskı) ; Orhan Türkdoğan, *Alevi Bektaşi Kimliği*. Timaş Yayınları İstanbul 1995.

[81] Ocak, a.g.e., ss.210-211.

[82] Iréne Mélikoff, 'Alevi' tabirinin yanlış bir kullanım olduğunu söyleyerek, XIX.yüzyıldan önceki Osmanlı arşiv belgelerinde 'Alevi' ifadesinin geçmeyip, daha çok, rafizi, kızılbaş, mülhid, zındık

1. Ortodoksi-Heterodoksi

Fuat Köprülü'nün Alevilik-Bektaşilik araştırmalarında sık kullandığı terimlerden olması nedeniyle, burada ortodoks, heterodoks ve Türk/İslam heterodoksisi kavramlarını açıklamak faydalı olacaktır.

Ortodoks: (Orthodox) Bir din için konulmuş olan doktrini kabul etmek. Bu doktrini kabul eden kimseye verilen ad.[83] Doğru.Görüşü ve inancı sağlam olan kimse[84]

Heterodoks: (Heterodox) Standart bilgiye, geleneksel yapıya veya resmi dine karşı ya da ondan farklı olma/olan kimse.[85] Bidatçi, bidat fikirlerine sahip kişi[86]

2. Türk-İslam Heterodoksisi

Buna göre, Ortodoks İslam dendiğinde, kastedilen ehli sünnet inancı; Heterodoks İslam denince de ehli sünnet inancına ters ya da o inançtan farklı olan ama genel itibariyle İslam dinî dairesi içerisinde olan inanç kastedilmîş olur. Tabi ortodoksluk ya da heterodoksluk hakim ve çoğunlukta olan inanca göre değiştiği için göreceli bir kavramdır. Buna göre, Şiilik, genel İslam dünyası içerisinde, ehl-i sünnete göre heterodokstur. Ancak Şii dünyada mesela İran'da ehli sünnet, heterodoks; Şiilik, Ortodokstur. Bu tanımlamalardan Türk İslam Heterodoksisi de, Müslüman Türklerden heterodoks olanları ifade etmiş olur. Hilmî Ziya Ülken, heterodoksluğu "dinî cemaat dışında" olmak şeklinde tanımlamıştır.[87]

---

ifadelerinin kullanıldığını söyler. bkz. Mélikoff, Efsaneden Gerçeğe, s.319; Uyur İdik Uyardılar, s.25-26 ve 53.

[83] Merriam –Webster's Collegiate Dictionary, USA 1999, (10.Basım) s.821.

[84] Munir Ba'albaki, Al-Mawrid –A Modern English-Arabic Dictionary, Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2001, s.639.

[85] Merriam-Webster, s. 544.

[86] Ba'albaki, a.g.e. s.424.

[87] Ülken, Hilmî Ziya. İslam Felsefesi, İstanbul 1983, s.346.

3. Anadolu Aleviliği ve Heterodoksi

Anadolu Aleviliği tabiri ile, Anadolu'da yaşayan Alevi grupların kastedildiği, tabirin açıkça ifade ettiği bir husustur. Bu nedenle, Anadolu dışında var olan grupların, en azından Anadolu Alevliği çerçevesine girmediği de malumdur. Peki Anadolu Aleviliği neyi ifade etmektedir? Din midir? Dinse bir mezhep midir? Yoksa bir tarikat midir? Daha da önemlisi, Anadolu Aleviliği, İslam dinî içerisinde mi yoksa dışında mıdır? Bütün bu soruların cevabını vermek çok zordur. Çünkü yazılı kültüre sahip olmayan, geleneği büyük ölçüde sözlü/şifahi olarak oluşturulmuş bir inançla karşı karşıya bulunmaktayız.

Ancak, Köprülü başta olmak üzere, probleme bilimsel yaklaşan bazı araştırmacılar sayesinde, Aleviliğin ez azından İslam içerisinde ama, ehl-i sünnet gibi olmayan, heterodoks/cemaat dışı bir inanç olduğunu söyleyebiliyoruz. Gerçi günümüzde bazı araştırmacılar, Anadolu Aleviliğinin heterodoksi olarak ifade edilmesini doğru bulmamaktadırlar.[88] Ancak burada problem daha çok heterodoksi kavramının kendisinden kaynaklanmaktadır. kabul etmeyenler heterodoksi kavramına takılmakta, bu kavramın bize ait olmayan yabancı bir kavram olduğunu ve Hıristiyan dünyayla ilgili olduğunu söylemektedirler. Halbuki yukarıda kavramın terim manasını verirken de ifade ettiğimiz gibi, teknik/ıstılahi bir kavram olarak değil ama terim manasıyla bu kavram Alevilik olgusunu çok iyi ifade etmektedir. Reha Çamuroğlu Tarih, Heterodoksi ve Babailer adlı çalışmasında, "...Heterodoksluk, Osmanlıca'da 'ehl-i bid'at'terimiyle Hz. Muhammed'in ve Kur'an'ın belirlediği kurallara yenilik getiren akımlar için ve ehl-i sünnet karşıtı olarak kullanılır. Bazen 'kabul edilmîş' mezheplerden olmamak gibi daha geniş anlamlar da kazanır. Bu terimi kullanırken en önem verdiğimiz nokta, 'kabul edilmîş' cemaatin dışında olunmasıdır."der.[89]

---

[88] Nejat Birdoğan bu araştırmacılardan biridir. bkz. Nejat Birdoğan, Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik, s.10. Bize kalırsa burada problem, Birdoğan'ın heterodoksi anlayışından kaynaklanmaktadır. Halbuki gerçekte kendisinin Aleviliğin ne'liği ile ilgili söyledikleriyle Aleviliği heterodoksi olarak tanımlayanlar arasında pek fark yoktur. Aleviliği heterodoksi olarak yorumlayanların başında Köprülü, Mélikoff, Ocak ve Reha Çamuroğlu gelmektedir.

[89] Çamuroğlu, Tarih, Heterodoksi ve Babailer, s.123 not a.

İleride görüleceği üzere, Köprülü de Alevilik-Bektaşilik ve diğer bazı ezoterik grupları Türk İslam Heterodoksi'sinin bir şubesi olarak görmektedir. Son tahlilde şunu ifade edelim ki, çalışma boyunca kullanılacak "heterodoksi" kavramı yukarıda çizilen çerçevede cemaat dışı inanç olarak ifade edilmiştir. Bu bakımdan Anadolu Aleviliği de Sünnilikten farklı olan inanç anlamındadır. Ancak buradaki farklılık bir inancın diğerine göre taban tabana zıt/karşı olduğu anlamına gelmemektedir. Burada farklılıktan kastedilen bir şeyin tecellisinin farlılığıdır. Aslında Alevilik ve Sünniliğe Ahmet Yaşar Ocak'ın ifadesiyle, "...tarihi-sosyolojik perspektiften yaklaşıldığında, Aleviliğin, Türkiye'de bir yüzünü Sünniliğin teşkil ettiği Türk Müslümanlığı'nın öteki yüzü..."[90] olarak bakmak gerekmektedir.

[90] Ocak, Türk Sûfiliğine Bakışlar, s.241.

II. BÖLÜM

KÖPRÜLÜ'YE GÖRE TÜRKLER VE ALEVİLİĞİN ALTYAPISI

A. Köprülü'nün Türk Tarihine Bakışı

1. Anadolu'nun Din Tarihinin Aydınlanması

Köprülü'ye göre, Asya içlerinden Akdeniz kıyılarına kadar bütün Türklerin genel tarihi bir bütün olarak incelenmelidir.[91] Bu düşünceden hareketle o, Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar adlı yapıtını ortaya koyarken, Anadolu'da oluşmuş ve Yunus Emre'yle temsil edilen Türk Edebiyatını, ilk defa Orta Asya'da, Ahmet Yesevî ile başlayan edebiyatın bir devamı olarak görmüş ve anılan hacimli eserinde bu noktaya sık sık işaret etmiştir.[92] Yine ona göre, Anadolu'ya Türklerin göçleriyle başlayan ve dört asır devam eden süreçte meydana gelmiş dinî oluşumları anlayabilmek için, olaylara bütüncül bir gözle bakmak gerekir. Şöyle der bu hususta:

" Anadolu'da Türk istilâsından beri asırlarca süren ve bilhassa hicri 7.asırdan başlayarak dört yüz sene bütün şiddetiyle devam eden dinî hareketleri layıkıyla anlayabilmek ve ilmî bir sûrette tahlîl ve teşrîhe muvaffak olmak için onları münferit ve müstakil hâdiseler gibi değil, uzun ve mütemâdî bir silsilenin birbirine merbut halkaları şeklinde yani 'dimomet/continuite'lerini muhafaza ederek mütâlâa etmelidir. Bunun için ise Selçukî istilâsından beri Anadolu'da ve onunla pek sıkı alâkadar olan İran, Irak, Suriye havalisinde tekevvün eden dinî hareketleri, teşekkül ve taammüm eden tarikat ve zümreleri meselâ Kalenderîler, Haydarîler, Babaîler, Ahîler, Mevlevîler, Bektaşîler, Halvetîler, Nimetullahîler, Nurbahşîler gibi büyük teşkilatları etrafıyla ve birbiriyle olan münasebetlerini gözden kaçırmayarak tetkik etmek lâzımdır. Meselâ menşeini Horasan'daki Melâmetiye zümresinden alarak Mısır, Suriye, Hind, Afgan, Iran, Anadolu ve Rumeli sahalarında asırlarca hükümran olan ve sonraki birçok tarikatların teşekkülünde medhaldar bulunan Kalenderiye

[91] Köprülü, İM, s.2.
[92] Köprülü, a.g.e., ss.2-4 vd. Nitekim o, Ahmet Yesevî'yi Doğu Türkleri'nin, Yunus Emre'yi de Batı Türkleri'nin edebiyat mümessili olarak görmüştür.bkz.a.g.e., s.4.

cereyanının tekâmül-i tarihîsi anlaşılmadan Anadolu tarih-i dinîsine ait tetkikatta bulunmak imkansızdır. Kezâlik, bugün Anadolu'da ve İran'da mevcut mezhebî zümreler hakkında istikbâlde yapılacak ciddî ve şâyân-ı itimat etnoğrafî tetkikatı yapabilmek için de ibtida Anadolu tarih-i dinîsinin tenvîri icap ediyor."[93]

Bu nedenle Anadolu'da meydana gelen olayları ve dinî oluşumları anlayabilmek için Türklerin genel bir tarihini vermek faydalı olacaktır.

2. İslam Öncesi Türk Tarihine Genel Bir Bakış

Köprülü Türk tarihine genel bir bakışın faydalı olduğu düşüncesinden hareketle, Türklerin anavatanı olan Orta Asya'yı ele almakta ve burada kurulan ilk Türk devletlerinin kısa bir tarihçesini vermektedir.

2.1. Orta Asya Yaylası

Türklere uzun yüzyıllar boyunca faaliyet alanı olan Orta Asya yaylası, Sibirya'nın güneyinden Himalaya dağlarına, Ural nehrinden Balkaş gölüne, Hazar denizinden Çin'e kadar uzanır. Baykal'ın doğu sahilinden Pamir'e kadar Asya'nın bu kısmını kuzeydoğudan güneybatıya kesen dağlar silsilesi, bunu başlıca iki büyük havzaya ayırır. Pamir yaylasının yan taraflarındaki sular Sind'e ve güney denizlerine, Baykal civarı dağlarından çıkanlar ise Lena nehrine ve kutup denizine akar. Kuzeyde Altay dağları güneyde Tiyanşan veya Tanrı dağları, aralarında ise geniş bir geçit vardır. Sır-Derya nehri veya diğer isimleriyle Seyhun ya da Yaksart, Aral gölüne karıştığı gibi, Altay'la Pamir arasından geçen Ceyhun -Türklerin tabiriyle Öküz veya Amu-Derya ya da batı coğrafyacılarınca Oksus- nehri de yine aynı yere akar. İli, Tarım, Seyhun ve Ceyhun vadilerindeki Türkler eskiden beri buğday, arpa, pirinç, darı, mısır ekerler; asma, elma, dut fidanları yetiştirirlerdi.[94]

---

[93] Köprülü, BM, s.69. Bu ifadeler, Köprülü'nün çalışma konumuzu oluşturan Anadolu Aleviliği'ne bakışını da özetler mahiyettedir.
[94] Köprülü, TET, s.7.

2.2. Orta Asya'da Kurulan Türk Devletleri

Burada, Orta Asya'da kurulan Türk Devletlerini hakkında bilgi vermemizin nedeni, Köprülü'nün Anadolu'da ortaya çıkan dinî oluşumları açıklamak için bile Türklerin genel tarihini bilmek gerektiği inancında olmasıdır.

2.2.1. Hiyung-Nu'lar - Yue-şi'ler

M.Ö. XIII.yüzyılda, henüz siyasi birliğini sağlayamamış olan Çin'in kuzey sahasında hakimiyeti sağlamak için iki rakip kuvvet birbirleriyle çok şiddetli bir şekilde çarpışıyordu. Bunlardan biri Çinliler'in ifadesiyle Hiyung-Nu'lar diğeri de Yue-şi'lerdi. Anılan yüzyılda bir devlet kurdukları söylenen Hiyung-Nu'ların başlangıç devirleriyle ilgili bilgimiz yoktur. Yalnız bunlarla ilgili olarak bilinen tek husus, göçebe oldukları ve hakimiyet alanlarının Çeli'den Bargöl'e kadar uzandığıdır. İyi at binip ok atan Hiyung-Nu'lar, Çin topraklarına sık sık akınlarda bulunuyorlardı. M.Ö.XIII.yüzyılın ikinci yarısında bu göçebeler kuvvetli bir siyasi yapı meydana getirdiler. Çinliler M.Ö. 215'te general Mung-Tien öncülüğünde Çin Seddi'ni bunlara karşı yapmışlardır.[95]

Yue-şi'lere gelince, bunlar başlangıçta Hiyung-Nu'ları kendi hakimiyetlerinde tutuyorlar ve Kansu vilayetinde bulunuyorlardı. Fakat Hiyung-Nu'lar önce M.Ö.III.yüzyıl sonunda sonra M.Ö.177 yılında Yue-şileri mağlup ettiler ve Kansu'dan sürdüler. Yue-şi'ler M.Ö.165'te Gobi'nin kuzeyinde Kuça'ya geçtiler ve o esnada İli havzasında bulunan Wusun'ları mağlup ettiler. Bu arada küçük ve büyük diye ikiye ayrıldılar. Küçükler Tibetliler'e karıştı. Büyükler ise, M.Ö.163'te Sakaları yerlerinden çıkararak Kaşgar'ı işgal ettiler. Ancak Wusun'ları himaye eden Hiyung-Nu'ların hücumları karşısında burada tutunamayıp, önlerindeki Sakaları kovarak Ceyhun'un güneyindeki Ta-hiya ülkesine geldiler. Avrupalı doğubilimcilerin Ârî asıllı kabul ettikleri Saka'lar Hindistan'ın kuzeybatısına sığınarak Sind ve Pencab'ı işgal ettiler ve sonunda Yue-şi'lere karıştılar. Yue-şiler,

[95] Köprülü, TET, s.8.

M.Ö.120 yılında Orta Asya'daki Yunan hakimiyetine son verdiler. Bir aralık Keşmir'i de işgal eden Yue-şiler yavaş yavaş Hind'deki hakimiyetlerini yerli prenslere vermek zorunda kaldılar. M.S.V.yüzyılda Ak Hunlar tarafından ortadan kaldırıldılar. Tuhar, Tahar veya Hind İskitleri de denilen Yue-şilerin Asya tarihinde önemli bir rolleri olmuştur. Budizm, Çin'e bunlar vasıtasıyla girmiştir.[96]

Hiyung-Nu'lar Çinlilerle yüzyıllarca savaştılar. Mete adlı kudretli hükümdarları zamanında Asya'nın en güçlü devleti oldular. M.S.I.yüzyılla beraber bu büyük devlet sarsılmaya başladı. Çinlilerin devamlı hücumları karşısında batıya doğru çekilerek Hun adı altında dünya tarihini etkilemeye devam ettiler. Bunlar hakkında yapılan etraflı araştırmalar, Hunların Hiyung-Nu'lardan ayrılma bir topluluk olduğu ve Moğol, Tonguz, Fin-uğriyen cinslerine mensup olduklarını göstermiştir. Bunların büyük bir unsurunun Türkler olduğu söylenebilir.[97]

Hunların saltanatı M.S.IV.yüzyılın ikinci yarısında, güneyden Çinliler'in doğudan Tonguzlar'ın hücumları karşısında dayanamayıp yıkılınca düşmana esir olmamak için batıya göç etmeye başladılar. Batıya doğru takip ettikleri göç yolları farklılaşınca ikiye ayrılmış oldular. Daha sonra Attilâ tarafından sevk edilen büyük bir kitle batı Avrupa'ya doğru önündeki kavimleri sürerek ilerledi. Bunların takip ettikleri yol, Aral'la Hazar denizinin kuzeyinden geçerek bugünkü Güney Rusya'yı ve Karadeniz'in kuzey memleketlerini oluşturan havzaya doğru devam eden büyük bozkırlar hattıdır.[98]

Ak Hun'lar veya Arap tarihçilerin Heyâtıle* dedikleri Eftalitler ise, Seyhun ve Ceyhun havzalarından Maverâünnehir ve İran'a ulaşan yolu takip ederek, Kabil'deki Kuşanlar devletini yıkmışlar, Sâsânî hükümdarı Firuz'u yenerek Orta Asya'da büyük bir devlet kurmuşlardır. İran'a sık akınlarda bulunan Ak Hun'ları, Sâsânî hükümdarı Nûşirvan-ı Adil Mâverâünnehir'e sürdü. Daha sonra İran'la ittifak kuran batı Türkleri'nin de desteğiyle Seyhun ve Ceyhun'da bir asır süren hakimiyetlerine son verildi.[99]

---

[96] Köprülü, TET, ss.8-9.
[97] Köprülü, TET, s.9.
[98] Köprülü, TET, s.10.
*Muhammed b. Ahmet Makdisî. Ahsenu't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Eqâlîm (Tahkik: Muhammed Mahzum) Beyrut 1987, s.235.
[99] Köprülü, TET, s.10.

2.2.2. Göktürk İmprataroluğu

Çin tarihlerinin 'Tu-kiie' (Göktürk) adı altında uzun uzun bahsettikleri bu Türkler, eski Hıyung-Nu topluluğunun kalıntılarıdırlar. Türk adını ilk defa genel bir kavim adı olarak alanlar bunlardır. Bunlar V.yüzyılda kuvvetlenmeye başladılar, VI.yüzyılda ise çok güçlü bir devlet haline geldiler. Öyle ki, Mukan Han zamanında, Kore körfezinden Hazar denizine kadar Göbi çölü de dahil olmak üzere bunların eline geçti. Göktürkler yukarıda anılan Eftalit/Ak Hun'ları yendikten sonra Mâverâünnehir'i elde ettiler. Bunlar daha baştan beri Doğu ve Batı Türkleri olmak üzere ikiye ayrılmışlardı. Ancak bu ayrılık, siyasi anlamda M.S.581 yılında gerçekleşti. Doğu Türkleri bu ayrılıştan kısa bir zaman sonra M.S.630 yılında Çinliler tarafından yıkıldı. Daha sonra Kutluğ Han'ın gayretleriyle Çin boyunduruğundan kurtulup devleti yeniden kurdular. M.S.744'te kesin olarak yıkıldılar.Türk dilinin en eski bir örneği olan Orhun Kitabeleri bunlara aittir.[100]

2.2.3. Batı Türkleri

Batı Türkleri M.S.VI.yüzyılda Asya'nın geniş bir sahasında hüküm sürdüler. Sadece Çinlilerle değil, Sâsânîler ve Bizanslılar'la da devamlı siyasi ve ekonomik ilişki içerisinde oldular. İran ve Bizans saraylarına elçiler gönderdikleri gibi, onlardan gelenleri de karşıladılar. Bizans kaynakları bunları medeniyet itibariyle yükselmiş olarak gösterir. Bunlar, Asya'nın genel medeniyet tarihi açısından önemli bir vazife görmüşlerdir. Bir asır kadar Altay'dan Volga'ya, Tabargatay'dan İndüs-Sind'e kadar –Doğu Avrupa bozkırları da dahil- dağınık kabileleri kuvvetli bir siyaset güderek bir arada tutup, asayiş ve güveni sağlamışlardır. İşte bunun neticesi olarak da Çin, Hind, İran ve Bizans arasında ekonomik ve kültürel alışverişler yapılmıştır. Mesela, Sâsânî medeniyeti ürünleri Japonya'ya kadar girmiştir. Bundan daha da önemlisi, bir takım fikir ve inançlar da farklı medeniyetlere ulaşmıştır. Muhtelif seyyahların ve Budist hacılarının Asya'nın bir ucundan diğerine gittiklerini

---

[100] Köprülü, TET, s.11.

yine Mazdeizm ve Hristiyanlığın İran ve Orta Asya'yı geçip Çin'e girdiğini, Budizm'in Hind'i geçerek Çin'e ulaştığı bilinmektedir.[101]

2.2.4. Uygur Devleti

Göktürkler, yine Hiyung-Nu'ların kalıntılarından olan Uygurlar tarafından yıkıldı. Aslen İskit, İranlı ve Türk unsurlardan oluşup Türkleşmiş olan Uygurlar, M.S.VIII.yüzyılda güçlenip, Türkistan, Moğolistan'ın bir kısmı ve Çin'in Kansu eyaletini içine alan bir coğrafyada kuvvetli bir devlet kurdular. Dilleri Göktürkler'inkine yakın bir Türk lehçesiydi.[102]

Uygurlar, VIII.yüzyılın ortalarına kadar Budizm'e inanıyorlardı. Uygur Hanı Buku Han, daha sonra Hıristiyanlık, Zerdüştlük ve Gnostisizm karışımı Maniheizm'i seçti. Maniheist olduktan sonra tam bir asır mutlu, müreffeh ve medeniyet itibariyle en yüksek ve faal devrini yaşadı. IX.yüzyıl ortalarında Uygurlar, başka bir Türk topluluğu olan Kırgızların hücumları neticesinde yıkıldı. Daha sonra Uygurlar tekrar devletlerini kurdularsa da XIV. asra kadar süren bu süreçte eskisi gibi güçlü olamamışlar, Cengiz istilâsından sonra Moğol İmparatorluğu içerisine karışmışlardır.[103]

3. Türklerin İslam Öncesi İnançları

Türkler eski zamanlardan beri aşiretler halinde yaşarlardı. Sonraları birleşerek büyük kavmî zümreler ve devletler meydana getirmişlerdir.

Türklerde din, tabiatıyla, sosyal ve siyasi teşkilatlarının mahiyetine uygun bir tarzda tecelli ediyordu. Ayrı ayrı aşiretler halinde yaşadıkları zaman Totemizm'e inanıyorlardı. Totem her hangi bir aşiretin atası saydığı ve ismini aldığı bitki veya hayvanın ilah tanınmasıdır. Türklerin avcılık dönemlerine ait bu inanca göre, kişiler

---

[101] Köprülü, TET, s.12.
[102] Köprülü, TET, s.12.
[103] Köprülü, TET, s.13.

totemlerinin etini yiyemezler, ancak yılda bir kez bir tür hac ayininden sonra onu kurban edip yerlerdi. Türklerde uzun süre devam eden, **sığır:** dinî sürgün avı ve **şölen:** genel ziyafetler ve **yuğ:** matem hep bunun kalıntılarıdır. Türkler daha sonra başka dinlere girince, bu eski dinî ayinler milli birer örf ve adet hükmüne girmiştir.[104]

Göktürkler'in gözünde dünya birtakım tabakalara ayrılmıştı. Yukarıda on yedi kat nur alemi yani cennet, aşağıda yedi veya dokuz kat zulmet alemi yani cehennem vardır. Ortada bulunan yeryüzü, insanların yurdudur. Bunları yaratan ve idare eden Tanrı, göğün en yüksek tabakasında oturur. Göğün diğer tabakalarında bir sıra iyi mahluklar veya ikinci derecede ilahlar oturur. Orhun Kitabeleri, Tanrı'yı milli vicdanın teşekkülüne bir alamet olarak, Türk Tanrısı yani milli bir ilah olarak göstermekte ve ilahlardan biri diye çocukların koruyucusu kabul edilmekte olan dişil Umay'dan bahsetmektedir. Kitabelerde Kamların hiç zikri geçmez. Yukarıda olan cennette, ölen iyi insanların ruhu bir kuş veya haşere şekline girip uçarak oraya gider. Yer altındaki tabakalarda fena ruhlar vardır ki, insanlara zarar vermekten zevk alırlar. Kötü insanların ruhu ölünce buraya gider. Yeryüzünde '**Yer-sub**:Yer su' adında hayır sever ruhlar vardır ki, bunlar yüksek dağlarda, nehir kaynaklarında ve ormanlıklarda bulunur. Buralardan geçilirken bunlara kurban takdim edilir. Bütün bu dinî işler Kamlar tarafından yapılır.[105]

Türklerin temel inancı bu Şamanist* öğelerden oluşan inanç olmakla beraber, başka bir takım inançlara da sahip olmuşlardır. Çünkü coğrafi konumları ve siyasi rolleri gereği yabancı din ve medeniyetlerin tesiri altındaydılar. Hindistan'dan gelen Budizm, İran yoluyla gelen Zerdüştlük ve Nesturîlik özellikle tacirler ve misyonerler kanalıyla Türkler arasında yerleşmeye çalışmıştır. Daha sonra Uygur hükümdarı Buku Han'ın Maniheizm'i devlet dinî olarak kabul etmesine kadar Türkler, eski din ve ayinlerinden ayrılmadılar. Budizm uzun bir süre Türkler üzerinde etkili olmuştur. Sonra Sâsânîler zamanında Türkler, Cürcan havzasını ele geçirdiklerinde, İran'dan

---

[104] Türklerin eski dinleriyle ilgili olarak şu önemli eserlere bkz. Jean-Paul Roux, Türklerin ve Moğolların Eski Dinî (Çeviren: Aykut Kazancıgil) İşaret Yayınları, İstanbul 1994; Ünver Günay-Harun Güngör, Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi, Ocak Yayınları, İstanbul 1997; Hikmet Tanyu, Türklerin Dinî Tarihçesi, Burak Yayınevi, İstanbul 1998 (2.bs.); Ahmet Yaşar Ocak, Alevî-Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
[105] Köprülü, TET,ss.14-15.
*Şamanizm'in önceden sanıldığı gibi, bir din olmayıp sadece bir büyü sistemi olduğu ortaya çıkmıştır. Ocak, a.g.e., ss.53-56; Ayrıca krş. Mehmet Aydın, Dinler Tarihine Giriş, Konya 1996; Abdülkadir İnan, Tarihte ve Bugün Şamanizm, TTK, Ankara 1995.

etkilenerek Mazdeizmi ve Zerdüştlüğü kabul ettiler. Yine Hıristiyanlık ve Deysaniye, Mezdekiye gibi dinlerden de etkilenmişlerdir.[106]

Hıristiyan tesiri şöyle olmuştur: İstanbul patriği Nestoryus, M.S.431'de üçüncü Ayasuluk konsülü tarafından terk ve azl ile suçlandıktan sonra taraftarları Bizans devleti tarafından daima takip edilmişlerdir. Ancak bu takibe ve sıkıntılara rağmen Nesturilik, o zaman Urfa'da kurulu bulunan İranlılar mektebi tarafından kabul görünce doğuya doğru yayılmıştır. Daha sonra Doğu Bizans imparatoru Zenon'un baskıları sonucu buradan kovulmuşlar ve Sâsânî topraklarına sığınmışlardır. Orada hükümdar Firuz'un yardımları sonucu İran kilisesini ele geçirmişlerdir. Nesturîler, Urfa'ya geldiklerinde orada Yunan-Süryani kültürü, Aristo ve Eflatun felsefesi dersleri veren İranlılar mektebiyle karıştılar. Netice itibariyle eski Yunan kültürünü İran'a taşımış olan bu Nesturîlerin Asya tarihi üzerinde çok etkileri olmuştur. Türklerin Hıristiyanlıktan etkilenmeleri bunlar yoluyladır. Yine bunlar, Hıristiyanlığı Orta Asya'da yayarak Çin'e kadar sokmuşlardır.[107]

Köprülü'den aldığımız aşağıdaki alıntı, Türklerin Müslüman olmadan önceki inançlarını özetlemektedir: "...İslam medeniyeti dairesine epey zamandan beri girmiş olan Mâverâünnehir ve İran sahalarına gelmezden önce, Oğuz Türkmenleri arasında Hıristiyanlığın bir aralık kısmen intişâr etmiş olduğu muhakkaktır. Kezâlik muhtelif Türk şubelerinin muhtelif zamanlarda Mazdeizm'i, Budizm'i, Maniheizm'i kabul ettiklerini de biliyoruz. Oğuzların ve Oğuzlarla çok yakın kavmî ilişkileri olan Kıpçakların Museviliği kabul etmiş olan Hazarlarla coğrafi rabıtaları düşünülünce, Selçuklularda vücudu farz olunan Tevrâtî etkilerin kaynağı meselesi de kolayca anlaşılır. Ancak, bu hariçten gelme yabancı itikad sistemleri ne kadar kuvvetli ve tamamlayıcı olursa olsun, Seyhun sahasından güneye inerek yavaş yavaş İslamiyet'i kabul eden Oğuz Türkmenleri üzerinde eski ilkel dinlerinin ve eski ananelerinin sonradan kabul ettikleri dinlerden daha etkili olduğu muhakkaktır. Binâenaleyh, İslâmiyet'in bu Türkmenler arasında nasıl bir telakkiye mazhar olduğunu ve ne şekiller aldığını araştırırken yeni İslami şekiller altında eski kavmî ananelerin izlerini araştırmak ve mesela halk velileri olan Türkmen babalarında eski Türk 'kam-ozan' larının İslamlaşmış şeklini görmek din tarihçisi için bir zarurettir. Göç yolları

---

106 Köprülü, TET, s.23; Ocak, a.g.e., ss.66-73.
107 Köprülü, TET, s.24.

üzerinde rastladıkları dağlara, nehirlere bıraktıkları vatanlarındaki isimleri vermek suretiyle geleneklere bağlılıklarını gösteren Oğuz kitlelerinin dinî hayatlarında, bu gibi haricî ve sathî âmillerden ziyâde eski kavmî akîdelerinin tesirini aramak şüphesiz daha doğru görünüyor."[108]

B. Köprülü'de Türkler ve İslamiyet

Göktürkler M.S. VI.yüzyılda, Asya'ya büyük bir hakanlık kurmuşlar; bir taraftan Çin devletini, diğer taraftan Sâsânîleri tehdit etmişlerdir. Bu arada Bizans İmparatorluğu ile de bazı konularda müzakerelere başlamışlardır. Ancak M.S. 581'de Göktürkler, veraset meseleleri nedeniyle Doğu ve Batı Göktürkler olmak üzere ikiye ayrılınca eski güçlerini kaybettiler.VIII. asırda ise, yeni bir din neşreden Arap orduları, Emir Kuteybe bin Müslim'in kumandasında Mâverâünnehir'e girmişlerdi. Hem Doğu hem de Batı Göktürkler, İslâm ordularının saldırılarına karşı uzun süre dayandılar. Ancak bu yeni din, savaş dışında, barışçı yönüyle de gittikçe yayılıyordu. Emevîler devrine tekabül eden bu zamanda, Mâverâünnehir'in şüpheli durumu uzun müddet sürdü. Halife Ömer b. Abdülaziz'in 'muhtedîlerden haraç almamak, her tarafta kervansaraylar ve hastahaneler vücûda getirmek, âdil bir idâre kurmak' fikri tam olarak tatbik edilseydi, Mâverâünnehir pek çabuk Müslümanlaştırılacaktı; fakat Emevîler'in zalim ve menfaatperest siyaseti buna engel oldu. Bunun neticesi olarak Türklerle uzun müddet savaş hali devam etti. Çinliler, bu aralık teslim olan Taşkent hükümdarını haksız yere öldürdüler; oğlu, Müslümanlara sığındı ve yardım istedi. Müslümanlar onlara yardımcı oldu. Artık İşte bu tür yakınlaşmaların da etkisiyle Mâverâünnehir h.133/m.750-751'de İslam medeniyeti dairesine girdi.

Abbasi halifesi el-Memun elçiler vasıtasıyla yerli büyük ailelere mensup kişileri hilafet merkezine çekiyor, büyük hediyeler ve mükafatlarla onların müslüman olmasını kolaylaştırıyordu. Bu akla yakın İslâmlaştırma siyasetine el-Mutasım zamanında daha kuvvetle uyuldu. Özel bir Türk ordusu kuruldu ve bunlar için

---

[108] Köprülü, Aİ, s. 44-45.

Sâmerrâ şehrini inşa etti. Bu durum Türkistan'ın hızlı bir şekilde İslamlaşmasına neden oldu.[109]

Mâverâünnehir dışında kalan Türk zümreleri arasında İslamiyet'in yayılması Sâmânîler devrinde olmuştur. Sâmânîler, Seyhun sahasında bulunan Türkler'e seferler düzenliyorlar ve onlardan korunmak için sınırlara kendilerini onlardan koruyacak yapılar inşa ediyorlardı. Böyle bir durum, savaş dışında Sâmânîler'le bu Türkler arasında ekonomik ve medeni ilişkileri de beraberinde getirdi. Yine Harezm ile de sıkı ticari ilişkileri, onların İslamlaşmasında önemli bir amil oldu. İşte bir taraftan bu ekonomik-beşeri ilişkiler diğer taraftan tarikatların oluşmasıyla sûfilerin İslam'ı, göçebeler üzerinde yaymak için propaganda yapmaları İslamlaşmayı kolaylaştırdı. İslam'ın bu bölgelerde kolayca yayılmasının ardında, bu dinîn tek bir millete ait olmayıp alem-şümûl özelliğinin olmasının yanı sıra bir de bu insanlara dinîn basitleştirilmiş bir şeklinin sunulduğunu da unutmamak gerekir.[110]

1. Türkistan'da Tasavvuf ve Sûfiliğin Yayılması

Türkler için hiç yabancı bir saha olmayan ve eski İran ananelerini sinesinde saklayan Horasan, sûfilik akımının da başlıca merkezlerinden biriydi. Bu nedenle Mâverâünnehir İslamlaştıktan sonra, bu akımın İslamiyet'in önceden takip ettiği yollardan Türkistan'a girmesi gayet normaldi. Nitekim öyle de oldu. Hemedan, Nişapur, Merv nasıl IX.yüzyılda sûfilerle doldu ise, X.yüzyılda da Buhara ve Fergana'da şeyhlere tesadüf edilmeye başlanmıştır. Fergana'daki Türkler kendi şeyhlerine Bab yani Baba ismini vermişlerdir. Esasen, önceden Horasan'a gelmiş olan Türklerden de Mehmed Ma'şuk Tûsi, Emir Ali Abu gibi bazı tanınmış sûfiler yetişmişti. İşte bu gibi amillerin etkisiyle, Türkler arasında sûfilik akımı hızlı yayılmıştır. Buhara, Semerkand, Kaşgar gibi büyük İslam merkezlerinden birçok fedakar dervişlerin göçebe Türkler arasına yayıldıkları ve yeni akideler, düşünceler götürdükleri görülmekteydi. Kendilerine ilahiler, şiirler okuyan, Allah rızası için iyilikte bulunan, daima cehennem azabıyla korkutan bu dervişleri, saf Türkler,

[109] Köprülü, İM, ss.12-14; TET, ss.83-85.
[110] Köprülü, TET, ss.148-149.

eskiden dinî kutsiyet atfettikleri Ozanlar'a* benzeterek hararetle kabul ediyorlar, dediklerine kolayca inanıyorlardı.[111]

Bu şekilde İslamiyet'i kabul eden Türkler arasında, eski ozanların yerine Ata veya Bab unvanlı bir takım dervişler ortaya çıkmıştır. Ananeye göre, Hz.Muhammed (sav)'in sahabesinden sayılan Arslan Bab** ile İslamiyet'i anlamak amacıyla Hicaz'a kadar giderek, Hz.Ebubekir ile görüşen ve o sayede İslamiyet'i kabul eden Ozanlar Piri meşhur Korkut Ata(Çoban Ata), işte bunlardan kalan bir geleneği hatırlatmaktadır. Fakat, bu ilk Türk sûfilerinin en tanınmışı, kendi adına kurulmuş olan Yesevîlik tarikatıyla hatırası Orta Asya, Azerbaycan, Anadolu ve Volga Türkleri arasında yüzyıllarca yaşayan Hoca Ahmet Yesevî'dir.[112]

2. Türklerin İslamlaşmasında İran Tesiri

Türkler, coğrafi konumları gereği, pek eski zamanlardan beri Çin ve İran ile daima münasebette bulunmuşlardır. Uzun asırlar her iki medeniyetin etkisinde kalan Türkler, İslam dinîni kabul ettikten sonra İran'ın etkisinde daha çok kalmışlardır. Gerçekte İran medeniyeti, Abbasiler zamanında İslam medeniyeti üzerinde de çok tesirler bırakmıştır. Çünkü Abbasiler, yönetimlerinde Sâsânîler'in devlet politikalarını uygulamışlardır.[113]

***Ozan**'lar; Oğuzların en eski râhip, büyücü şairleridir. Tonguzlar aynı görevi yapan adamlara **Şaman**, Altay Türkleri **Kam**, Kırgızlar, **Baksı** derler. Sihirbazlık, rakkaslık, musikişinaslık, hekimlik gibi birçok görevleri kendilerinde toplayan bu adamların halk arasında büyük ehemmiyetleri vardı. Fakat muhtelif zaman ve yerlerde bunlara verilen önem, kıyafetleri, musiki aletleri, yaptıkları işin şekli değişmekle beraber; gökteki ilahlara kurban sunmak, ölünün ruhunu yerin dibine göndermek, ölülerin hatıralarını yaşatmak, kötü cinlerle mücadele gibi çeşitli görevler hep bunlar aitti. XV.yüzyıla kadar Anadolu'da da rastlanılan bu ozanların yerini, bu yüzyıldan sonra aşıklar tutmuştur.bkz, Köprülü, İM, ss.242-243, not 88.

[111] Köprülü, İM, s.14; TET, ss.192-193.

**Söylenceye göre,Şeyh Baba Arslan, Hz.Muhammed(sav)'in ileri gelen sahabilerinden biridir. 400 veya 700 sene yaşamıştır. Gelenekte, Hz.Peygamber tarafından Ahmet Yesevî'yi irşâd etmekle memur kılınmıştır.bkz.Köprülü, ilk mutasavvıflar, s.28-29.Naim-Bek Nurmuhammedoğlu, Arslan Baba'nın, Hz.Peygamber'in sahabesinden Selman-ı Fârisî olduğunu söylemektedir.bkz. Naim-Bek Nurmuhammedoğlu, Hoca Ahmet Yesevî Türbesi (Çeviren-Hazırlayan: Hayati Bice),Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s.5.

[112] Köprülü, İM, s.19; TET, s.193.

[113] Köprülü, İM,s.20.

Bir de şu hususu da göz önüne almak gerekir ki; Türkler İslamiyet'in birçok unsurlarını doğrudan doğruya Araplardan değil, Acemlerden almışlardır. İslam medeniyeti Türklere, İran kültürünün merkezi olan Horasan yolu ile Mâverâünnehir'den geçerek geliyordu. Mâverâünnehir'in birçok büyük merkezleri bile mânen 'Türk' olmaktan ziyade 'İranî' idi. İşte, bundan dolayıdır ki, İslâmiyet'ten önce de tanıştıkları için Türklere yabancı gelmeyen İranlılar, İslâm medeniyeti dairesine girmek için yine onlara yol gösterdiler.[114]

Köprülü İran tesirine örnek olarak da, İslâmiyet'i seçtikten sonra bilinen ilk Türkçe eser olan Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig'ini vermektedir ki, bu eserdeki İran tesirleri özellikle dil,vezin ve şekilde kendini göstermektedir.[115]

C. Köprülü'de Ahmet Yesevî ve Yesevîlik

"Halkın muhayyilesi üzerinde kuvvetli izler bırakan her şahsiyet, hattâ daha hayatında iken, menkabesinin teşekkül ettiğini görür. O menkabeler uzun asırlar boyunca bir nesilden öteki nesle geçerken daima büyür, büyür ve nihayet o şahsiyetin hakiki simâsını tayin edebilmek çok güçleşir. Bilhassa Doğu'da, mutasavvıfların 'halk muhayyilesi' üzerindeki tesirlerinin şiddetinden dolayı, her geçen asır onlara yeni menkabeler icadetmiş ve tarihi simalarını her gün daha çok unutturmuştur. Eski Doğu tarihçileri, ekseriyetle tarih ile menkabeyi birbirinden ayıramadıkları için, halk muhayyilesinde teşekkül eden hayali şekilleri aynen kitaplarına geçirmekten başka bir şey yapmadılar..."[116]

1. Ahmet Yesevî'nin Hayatı

Ahmet Yesevî'nin kim olduğu ve gerçek tarihi kişiliğinin ne olduğu araştırılırken yukarıda anlatılan çerçeve içerisinde değerlendirilmek durumundadır.

---

[114] Köprülü, İM,s.21.
[115] Köprülü, İM,s.21.
[116] Köprülü, İM, s.27. Menkabeler ve Menâkıbnâmeler ile ilgili olarak bkz. A.Y.Ocak, Kültür Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler, TTK, Ankara 1992.

Bu bakımdan Köprülü gerek Ahmet Yesevî'yi gerekse diğer meşhur velileri tanıtırken önce bu kişilerin etrafında halelenmiş menkabeleri göz önüne alıp onlardan hareketle tarihi kişiliklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu da doğal olarak tarihi gerçek kişilik ile efsanevi / söylencedeki kişiliği tam olarak birbirinden ayıramamaya ve bazen de yanılgılara düşmeye sebep olmuştur.

Nitekim Ahmet Yesevî'yi, İlk Mutasavvıflar'da tanıtırken; Yesevî'yi anlatan Nakşi geleneğine dayanarak, onu dinîni yaşayan dört dörtlük ortodoks sünni bir alim olarak tanıtan Köprülü, İslam Ansiklopedisi'nin Türkçe baskısı için yazdığı Ahmet Yesevî maddesinde ise, İlk Mutasavvıflar'da Yesevî'nin kişiliği ile ilgili yazdıklarının tam olarak doğruyu yansıtmadığını söylemiştir. O böylelikle kendi kendini de düzeltmiştir. Şöyle demiştir:

" ... Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar'ı yazarken, gerek Ahmet Yesevî'nin sûfiyane şahsiyetini, gerek Yesevî tarikatının hüviyetini tamamıyla Nakşibendi kaynaklarının gösterdiği şekilde tasvir etmiştim. Halbuki, Babai, Haydari ve Bektaşi ananelerinin Ahmet Yesevî hakkındaki rivayetleri, şüphesiz, tarihi hakikate daha yakındır. İlk Mutasavvıflar'ın neşrinden sonra Bektaşiliğin menşeleri hakkında yaptığım araştırmalar ve elde ettiğim yeni vesikalar, bana bu hususta kat'i bir kanaat vermiştir."[117]

Yine İslam Medeniyeti Tarihi adlı eserinde aynı konuda şunları söyler: " ... Burada, Yesevîye tarikatının hakiki mahiyeti ve karakteri hakkındaki eski görüşlerimi düzeltmek îcap ettiğini söylemeliyim: İbtida, Yesevîlik'ten çıkan ve Mâverâünnehir'in XV-XVI.asırlardaki mutaassıp muhitinin tesirini taşıyan Nakşibendi tarikatına mensup müellifler, büyük pirleri Ahmet Yesevî hakkında birtakım şeyler yazmışlardır ki, ona ait eski kaynaklar bunlardır. Bu müellifler, Yesevîliğin ilk şeklini ve Ahmet Yesevî'nin hakiki şahsiyetini tarihi realiteye uygun olarak tasvir etmemişler, kendi arzu ve temayüllerine göre, hakikati tamamıyla değiştirmişlerdir. Halbuki, Yesevîliğin ilk yayıldığı göçebe Türk muhitlerinin icapları ve din değiştirme psikolojisinin umûmi kaideleri göz önüne getirilince, buna imkân olmadığı anlaşılır. Esasen, bu sonraki Nakşibendi müelliflerinin bütün

[117] Köprülü, "Ahmet Yesevî", İ.A., s.212 (I.cilt); A.Y.Ocak'ta bu konuda aynen Köprülü gibi düşünmektedir.krş.Ocak, Türk Sûfiliğine Bakışlar, ss.33-37,52-56. Mélikoff da böyle düşünüyor görünmektedir.bkz. Efsaneden Gerçeğe, ss.36-37; Uyur İdik Uyardılar, ss.176-177.

tahriflerine rağmen, Yesevîligin göçebe Türk muhitlerine intibak ettiği, eski Türk paganizminden birçok şeyler aldığı ve ayinlerinde- göçebe örfüne uygun olarak- kadınlarla erkeklerin beraber bulunduğu, eski Şâmânî ayinlerinde olduğu gibi, musiki, şiir ve extatique(vecdli) raksların ihmâl edilmediği, onların yazılarından dahi istidlâl edilebiliyor. Esasen, Türkler'in eski dinî ananelerine bu sûretle tetâbuk etmese, Yesevîlik halk arasında böylece süratle yayılmaz ve İslamlaştırma rolünü asla oynayamazdı."[118]

Tarihi gerçek kişiliğinden ziyade, söylencelerdeki anlatımlarla hayatını bilebildiğimiz Ahmet Yesevî'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Efsanelerle örülmüş bir hayata sahip olan Ahmet Yesevî, Hacegân/Hocalar silsilesine mensup olduğu için Hâce/Hoca diye isimlendirilmiştir. Muhtemelen XI.asrın ikinci yarısında, Taşkent'in kuzey doğusunda, bugünkü Çimkent* yakınında Sayram'da doğmuş ve buranın kuzeybatısında, Sir Deryâ havzasındaki Yesi'de yaşamıştır. Yesevî nisbesi buradan gelmektedir.[119]

Sayram kasabası, İsfîcâb** veya Akşehir isimleriyle de bilinip, o sıralarda İslam kültürünün önemli bir merkezi olan bu şehirde Türkler ve İranlılar yaşamaktadır.

Yesi kasabasına bugünkü ismi olan Türkistan adını, XVI.yüzyılda Timur sülalesinin yerine geçip, Mâverâünnehir'i yöneten Özbek Hanları zamanında, Ahmet Yesevî'nin şahsiyetine atfedilen kutsiyet ve hürmetten dolayı vermişlerdir. Nitekim onlar, Yesevî'ye Pîr-i Türkistan diyorlardı.[120]

Hz.Ali soyuna mensup, İbrahim adlı bir şeyhin oğlu olan Ahmet, 7 yaşındayken babasını kaybeder, Gevher Şehnâz adlı ablasıyla, Sayram'dan Yesi'ye taşınırlar. Türk menkabesinde Oğuz Han'ın başkenti olarak gösterilen bu şehirde, o

---

[118] Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, s.187.
*Çimkent, bugünkü Kazakistan Cumhuriyeti'nin güneyinde yeralan bir şehirdir.bkz. Hayati Bice, Hoca Ahmet Yesevî-Divan-ı Hikmet, TDV Yayınları, Ankara 1993, s.IX.
[119] Köprülü, "Ahmet Yesevî", İ.A., s.210; İM, s. 61-62; Mélikoff, Iréne Hacı Bektaş-Efsaneden Gerçeğe(çeviren: Turan Alptekin), s.30-35; Ocak, Ahmet Yaşar. Türk Sûfiliğine Bakışlar, s.31.
** Köprülü'nün İspicâb ve daha sonra İsficâb olarak ifade ettiği bu kasabanın adını, Mélikoff, İsticâb olarak tespit emiştir. bkz. Melikoff, a.g.e., ss. 30-35. Ancak, A.Y. Ocak, Köprülü'ye uyarak İspicâp olarak tespit etmiştir. bkz. Ocak, a.g.e., s. 31.
[120] Köprülü, "Ahmet Yesevî", I.A., s.210-213; Mélikoff,age,s.35.

sırada Arslan Baba*adlı meşhur bir Türk şeyhin temsil ettiği bir tasavvuf geleneği mevcuttu.[121]

İlk tahsil yıllarını Yesi'de geçiren Yesevî, daha sonra Mâverâünnehir'in büyük İslam merkezi olan Buhara'ya geldi. O zaman Selçukluların siyasi hakimiyeti altındaki Karahanlıların egemenliğinde bulunan bu şehir, İslam kültürünün çok önemli bir merkezidir. Ahmet Yesevî Buhara'da, devrin en ileri gelen âlim ve mutasavvıflarından Şeyh Yusuf Hemedani(1049-1140)'ye intisap ederek, ondan çok etkilendi ve şeyhinin üçüncü halifesi oldu. Şeyhinin ölümünden sonra yerine geçen ilk iki halifeden sonra Buhara'da posta oturup şeyhlik yaptıysa da, daha sonra şeyhinin manevi bir işareti gereğince Yesi'ye dönüp ölümüne kadar burada kuvvetli bir tasavvuf propagandası yaptı.[122]

Köprülü Ahmet Yesevî'nin yaşadığı çevrenin özellikleri ve ona bağlananlarla ilgili olarak şöyle der:

"...İslâm Asya'sının her tarafında tarikatların kuvvetlendiği, her köşede tekkeler yükseldiği bu esnada, şarkî Türkistan'da, Kulça civarında, Yedi-su havâlisinde yeni ve kuvvetli bir İslâmlaşma cereyanı da inkişaf ediyordu. İşte Ahmet Yesevî bu müsait şartlar içinde, Sır-Derya havâlisinde, Taşkent ve mülhakatında, Seyhun ötesindeki bozkırlarda büyük bir nüfuz kazandı. Onun etrafında toplananlar, İslâmiyet'e yeni, fakat çok kuvvetli ve samimi rabıtalarla bağlanmış göçebe yahut köylü Türklerdi."[123]

2. Ahmet Yesevî ve Heterodoksi

Ahmet Yesevî'nin, önceki araştırmalarından çıkan sonuca göre, ortodoks bir sünni olduğunu söyleyen Köprülü'nün daha sonraki çalışmalarında bu görüşünden vazgeçtiğini onun ortodoks bir sünni değil, heterodoks bir kişi olduğu sonucuna

---

*Sayfa 39'deki Şeyh Baba Arslan ile ilgili nota bkz.

[121] Köprülü, a.g.md., s.210; İM, ss.27-28.

[122] Köprülü, a.g.md., s.210; İM, s.31.

[123] Köprülü, "Ahmet Yesevî", İ.A., s.211; TET, ss.193-194.

ulaştığını yukarıda ifade etmiştik.[124] Ancak o, bu kendi kendini düzelttiği, İslâm Ansiklopedisi'ndeki Ahmet Yesevî maddesinde, Yesevî'yi anlatırken yine İlk Mutasavvıflardaki anlatım biçimine yakın bir tarzda tanıtmıştır. Yine onun sünni bir sûfi olan Yusuf Hemedâni'nin halifesi saymış ve Buhara'da sayılı hocalardan dersler aldığını ifade etmiştir. Bu çelişkili durumu Köprülü, Ahmet Yesevî ve bir tarikat olarak Yesevîliğin, heterodoks bir yapıda olmasına rağmen Mâverâünnehir ve Harezm bölgelerinin sünnîliğin büyük merkezlerinden olması nedeniyle 'ortodoks' bir mahiyet arz etmiş olabileceğini söyleyerek aşmaya çalışmış görünmektedir.[125]

"Ahmet Yesevî, Yesi'ye yerleşerek, propagandasını daha ziyade göçebe ve köylü bozkır Türkleri arasında teksif edince, Yesevîlik, ister istemez bu muhitin şartlarına tetabuk mecburiyetinde kaldı. Bu Türkler samimi Müslüman olmakla beraber, İslâmiyet'i anlayışları, tabiatıyla çok sathi ve şekli; binaenaleyh Yesevîlik bu göçebe Türk muhitinde eski Türk kabile ananeleri ve paganizm bakiyeleri ile karışmak mecburiyetinde kaldı. Nakşibendi ananelerinde bile Ahmet Yesevî'nin zikir meclislerinde kadınlarla erkeklerin bir arada bulundukları hakkında rivayetler vardır ki, Türk göçebe hayatının bir zaruretidir. Yine Nakşibendi kaynakları eski Yesevî ananelerinde, sığır kurbanı, muhtelif şekillere girip uçmak, münafıkları hayvan şekline koymak gibi, kısmen Türk paganizminden ve kısmen Budizm'den geldiğini bildiğimiz unsurların mevcudiyetini saklayamamaktadır."[126]

Ahmet Yesevî'nin meclislerine kadınların da gelip erkeklerle beraber bulundukları onu kendilerinden biri olarak tanıtan Nakşibendi kaynaklarında bile yer almaktadır. Buna bir örnek olmak üzere Cevâhiru'l-Ebrâr min Emvâci'l-Bihâr* adlı Nakşibendi kaynağından Köprülü'nün almış olduğu bir olayı zikretmek faydalı olacaktır:

---

[124] bkz. s.41.
[125] Köprülü, a.g.md., ss.211-212.
[126] Köprülü, a.g.md., s.212.
*Cevâhiru'l-Ebrâr min Emvâci'l-Bihâr: Hazinî adlı Türkistanlı bir Yesevî Türk dervişi tarafından, III.Murad'a sunmak üzere yazılmıştır. Eser, Ahmet Yesevî menkabaleri ve Yesevîliğin adap, usul ve erkanından bahseder. Mahmut bin Hasan bin Şeyhu'n-Nakşibendi adlı biri tarafından 1593 yılında Rebiulevvele rastlayan bir cumartesi günü istinsahı tamamlanmış olup, 324 büyük sayfa halinde iki ayrı kısımdan oluşur. 223 sayfalık bölümü Türkçe olup, kalan bölümü ise Farsçadır. bkz.Köprülü, İM, ss.368-369, A.Y.Ocak da aynı bilgiyi verip, kitabın İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar 3893 numarada bulunduğunu söyleyerek, yayınlanmasının gereğine işaret etmektedir.bkz.Ocak,Türk Sûfiliğine Bakışlar, s.69 not 69.

"Hoca Ahmet Yesevî'nin şöhret dairesi genişleyerek müridleri binlerle sayılacak derecede çoğalınca tabiatıyla, muhalifleri, rakipleri de çoğalmıştı. Hatta bu münafıklar nihayet ağır bir iftiraya da cüret ettiler. Güya Hoca'nın meclisine örtüsüz kadınlar da devam ederek erkeklerle birlikte zikre karışırlarmış. Şeriat hükümlerini muhafazaya şiddetle riayet eden Horasan ve Mâverâünnehir alimleri, bilhassa müfettiş göndererek bu şayianın doğru olup olmadığını tahkik ettiler. Tahkikat neticesinde bunun sırf bir iftiradan ibaret olduğu anlaşıldı. Fakat Hoca Ahmet Yesevî, onlara artık bir ders vermek istedi. Bir gün müridleri ile birlikte bir mecliste otururken, mühürlü bir hokka getirtip ortaya koydu. Bütün cemaata hitap ederek dedi ki: Sağ kolunu, buluğ gününden bu ana kadar avret uzuvlarına hiç değdirmemiş evliyadan kim vardır? Hiç kimse cevap veremedi. Derken, Şeyhin müridinden Celal Ata ortaya geldi. Hoca Ahmet Yesevî, hokkayı onun eline vererek, o vasıtayla, müfettişlerle birlikte Mâverâünnehir ve Horasan memleketlerine gönderdi. Oralarda bütün alim ve şeriatçılar birleşerek hokkayı açtılar. İçindeki pamukla ateş hiç birbirine temas etmemişti. Ne pamuk yanmış ne de ateş sönmüştü. O vakit, Hoca'dan şüpheye düşerek müfettiş yollamış olan alimler, onun kendilerine vermek istediği dersin manasını bütün açıklığı ile anladılar. Eğer, erkek-kadın bir ehl-i hak meclisinde birleşerek beraber zikir ve ibadete devam etseler bile, Hak Teala, onların kalplerindeki her türlü kin ve düşmanlığı yok etmeye muktedirdi. Bunun üzerine hepsi fevkalade utanıp korktular ve hediyeler, adaklarla kabahatlerini affettirmeye çalıştılar."[127]

3. Yesevîliğin Tarihi Gelişimi

Köprülü, Ahmet Yesevî ile ilgili tarihi verileri ve söylenceleri/menkabeleri kendi ifadesiyle 'tenkidî bir şekilde mezcederek', Yesevîlik tarikatının tarihi ve coğrafi oluşumuyla ilgili olarak şu sonuçlara ulaştığını söyler:

a) Yesevîlik, bir Türk sûfisi olan Ahmet Yesevî tarafından, tamamen Türk olan bir çevrede kurulmuş, ilk büyük Türk tarikatıdır.

---

[127] Köprülü, İM, ss.33-34.

b) Yesevîlik, önce Seyhun, Taşkent ve Doğu Türkistan'da kuvvetli bir şekilde yerleşmiş, daha sonra Türk dil ve kültürünün Mâverâünnehir ve Harezm sahalarında kuvvetlenmesiyle paralel olarak buralarda da ehemmiyet kazanmıştır. Ancak daha sonra, yine kuruluşuna zemin hazırladığı diğer bir Türk tarikatı olan Nakşibendiliğin Orta Asya'da etkili olmasıyla buralardaki tesiri nispeten azalmıştır. Daha çok, Seyhun sahasıyla Kırgız-Kıpçak bozkırlarına münhasır kalmış gibidir.

c) Yesevîliğin Anadolu'ya girişi XIII.asırdadır. Bu giriş, muhtemelen Moğol istilâsı neticesinde, Horasan, İran ve Azerbaycan bölgelerindeki Türkler arasında bir müddet varlık gösterdikten sonradır.

d) Yesevî şeyh ve dervişlerinin XIII. asırda Anadolu'ya göçleri, azalmakla beraber XIV.asırda da devam etmiştir.

e) Hacı Bektaş Veli ve Sarı Saltık gibi meşhur Anadolu sûfilerinden başka, Azerbaycan ve Anadolu sahalarındaki birçok Yesevî dervişlerinin ananelerinin XVII.asırda hâlâ yaşadığını Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi sayesinde bilinmektedir.

f) Dersim*'deki Kızılbaş Kürt aşiretlerinden önemli bir kısmının bugün bile (Vakit Gazetesi, 20 Haziran 1925) Ahmet Yesevî'ye mensup olduklarını iddia etmeleri, Yesevî propagandasının vaktiyle Anadolu'da ne kadar önemli bir rol oynadığını gösterir.

g) XIII.asırda Haydariye tarikatının doğmasında etkili olan Yesevîlik, aynı asrın ikinci yarısında Anadolu'da Babai ve Bektaşi tarikatlarının teşekkülünde de etkili olmuştur.[128]

4. Ahmet Yesevî ve Divan-ı Hikmet

Ahmet Yesevî'nin, Türkler arasında tasavvuf esaslarını yaymak için hece vezni ile Türkçe ve halk edebiyatı şekillerine uygun manzumeler yazmış olduğu bilinmektedir. Ancak XV. ve XVI. Asırlarda toplanmaya başlanarak oluşturulan

*Dersim, bugünkü Tunceli ilimizin eski adıdır.
128 Köprülü, İA., s.213; ODK, s.98; TET, s.194.

Dîvan-ı Hikmet'in Yesevî'ye aidiyeti şüphelidir. Elimizde bulunan en eski nüsha XVII.asırdan öncesine gitmemektedir.[129]

Divan-ı Hikmet'in Yesevî dervişleri tarafından oluşturulduğu, eser üzerinde yapılacak basit bir çalışmayla anlaşılabilir. Nitekim hikmetlerde Yesevî'den en az iki asır sonra yaşamış olan Nesîmî(ö.1417)'ye atıflarda bulunulması da, bu hikmetlerin en azından hepsinin Yesevî'ye ait olamayacağının basit bir göstergesidir.[130]

Divan-ı Hikmet; konu bakımından, dervişliğin ve dervişlerin faziletlerinden bahseden methiyeler, sonunda dinî-ahlaki sonuçlar çıkarılmış meşhur İslam menkıbeleri, Peygamber'in hayatına ve mucizelerine ait bir takım parçalar, dünya halinden şikayet ve kıyamet günlerinin yakınlaştığını hatırlatmak amacıyla yazılmış zâhidâne şikayetler, cennet ve özellikle cehennem hallerinden bahseden destanlar gibi konuları içermektedir. Ancak bu eserin edebi açıdan pek bir kıymeti yoktur. Edebi zevkten mahrum bir eserdir. Ancak yine de Türkler üzerinde çok etkili olmuştur. Bunun da temel nedeni hem mahiyet itibariyle dinî-tasavvufi unsurdan müteşekkil olması hem de halk edebiyatından alınan milli unsur olsa gerektir.[131]

4.1. Divan-ı Hikmetten Seçmeler

Burada daha önce kendisinden bahsedilen, Kemal Eraslan'ın yayımlamış olduğu 'Ahmet Yesevî Divan-ı Hikmet Seçmeler' adlı çalışmadan bazı hikmetleri, Eraslan'ın tercümesiyle sunuyoruz.

---

[129] Köprülü, İA., ss.213-214; İM, ss.121-122. Bice age., s.XVII. Günümüzde de Divan-ı Hikmet üzerinde yapılan çalışmalar neticesinde, Köprülü'nün ifade ettiği gibi XVII.yüzyıldan öncesine ait nüsha yoktur. Hayati Bice'nin Kültür Bakanlığı Yayınlarından çıkan Divan-ı Hikmet de daha önce 1836'da Kazan'da basılan nüsha esas alınarak yayımlanmış bir çalışmadır. Bu çalışmadan önce Türkçe'de Divan-ı Hikmet'in tam metninin basımı yoktur. Ancak Kemal Eraslan tarafından hazırlanan ve Kültür Bakanlığınca yayınlanan 'Divan-ı Hikmet Seçmeler' adlı çalışma var ise de bu, 70 adet hikmetten oluşmuş bir çalışmadır.bkz.Kemal Eraslan, Ahmet Yesevî Divan-ı Hikmet Seçmeler, Kültür Bakanlığı, Ankara 1993 (3.bs.) krş. Bice, age.s.XVII.

[130] Köprülü, İA., ss.213-214; İM, ss.124-150.

[131] Köprülü, İM, s.167; TET, ss.195,197.

I. Hikmet'ten

Bismillah'la başlayarak hikmet söyleyip
Tâliplere inci, cevher saçtım işte.
Riyazeti katı çekip, kanlar yutup
Ben defter-i sâni sözünü açtım işte.

Sözü didar isteyen herkes için söyleyip,
Canı cana bağlayarak damarları ekleyip,
Garip, fakir, yetimlerin gönlünü avlayıp
Gönlü bütün kimselerden geçtim işte.

Nerde görsen gönlü kırık, merhem ol sen;
Öyle mazlum yolda kalsa, hem dem ol sen;
Mahşer günü dergâhına mahrem ol sen;
Ben-sen diyen kimselerden geçtim işte.

Garip, fakir, yetimleri Resul sordu;
Hem o gece Mirâc'a çıkıp didar gördü;
Geri inip garip, yetim izleyip yürüdü;
Gariplerin izini izleyip indim işte.

Ümmet olsan, gariplere tabi ol sen;
Ayet, hadis her kim dese sâmi ol sen;

Rızık, nasip her ne verse, kani ol sen;
Kani olup şevk şarabın içtim işte.[132]

II. Hikmet'ten....

Eyâ dostlar, kulak verin dediğime,
Ne sebepten altmış üçte girdim yere?
Mirâc üstünde hak Mustafa ruhumu gördü,
O sebepten altmış üçte girdim yere.

Hak Mustafa Cebrâil'den kıldı sual;
Bu nasıl ruh, tene girmeden buldu kemal?
Gözü yaşlı, halka yaralı, boyu hilâl;
O sebepten altmış üçte girdim yere.

Cibrîl dedi: Ümmet işi size haktır;
Göğe çıkıp meleklerden dersler alır;
Yedi tabaka gök iniltisiyle iniler;
O sebepten altmış üçte girdim yere.

...

[132] Eraslan, Divan-ı Hikmet Seçmeler, s.49.

Arş üstünde namaz kılıp dizimi büktüm;

Derdimi diyip, Hakk'a bakıp yaşımı döktüm;

Sahte âşık, sahte sofu görünce söğdüm;

O sebepten altmış üçte girdim yere.

Candan geçmeden 'Hû Hû!' demek hep yalan;

Bu hayasızdan sual sormayın, yolda kalan;

Kendisi de gizli, sözü de gizli, Hakk'ı bulan

O sebepten altmış üçte girdim yere.

Bir yaşımda ruhlar bana nasip verdi;

İki yaşta peygamberler gelip gördü;

Üç yaşımda Kırklar gelip gördü;

O sebepten altmış üçte girdim yere.[133]

Karışık Hikmetler

Akıllı isen, gariplerin gönlünü avla;

Mustafa gibi ülkeyi gezip yetim ara;

Dünyaya tapan soysuzlardan yüz çevir;

Yüz çevirip, deniz olup taştım işte.

Sünnet imiş, kafir de olsa, incitme sen;

Hüda bîzardır katı yürekli gönül incitenden;

---

[133] Eraslan, a.g.e., ss.59,61.

Allah şahit, öyle kula hazırdır Siccîn
Bilginlerden duyup bu sözü söyledim işte.

Mümin değil, hikmet işitip ağlamıyor;
Erenlerin dediği sözü dinlemiyor;
Ayet, hadis manasını anlamıyor;
Bu rivayeti Arş üstünde gördüm işte.

Kul Hâce Ahmet, kırka girdin kır nefsini;
Burada ağlayıp ahirette temizle kendini;
İman postu şeriattır, tarikat bil esasını;
Tarikata giden Hak'tan nasip aldı dostlar.

Gurbet değdi Mustafa gibi erenlere,
Otuz üç bin sahabe ve yâranlara,
Ebu Bekir, Ömer, Osman, Murtaza'ya,
Gurbet değdi onlara hem, dedim işte.

Aşk padişah, âşık fakir, nefes alamaz;
Hak'tan izin olmayınca konuşamaz;
Hak öğüdünü alan dünya peşinde koşamaz;
Lâ-mekanda Hak'tan dersler aldım işte.

Âhir zaman ümmetleri, dünya fani bilmezler;
Gidenleri görerek ondan ibret almazlar;

Erenlerin kıldığını görüp değer vermezler;

Arslan Baba'm sözlerini işittiniz teberrük.

Yedi yaşta Arslan Bâb Türkistan'a geldiler;

Baş koyarak ağladım, halimi görüp güldüler;

Bin bir zikir öğretip merhamet gösterdiler;

Arslan Baba'm sözlerini işittiniz teberrük.

Oruç tutup halka riya kılanları,

Namaz kılıp tesbih ele alanları,

Şeyhim diyip başka bina kuranları

Son deminde imanından cüda kıldım.

Aşk sırrını beyan kılsam âşıklara,

Takat kılmaz, başını alıp gider dostlar.

Dağa, taşa başını vurup, kendinden geçip

Çoluk-çocuk, evden barktan geçer dostlar.

Tarikata şeriatsiz girenlerin

Şeytan gelip imanını alır imiş.

İşbu yolu pirsiz dava kılanları

Şaşkın olup ara yolda kalır imiş.

Ey dostlarım, ölsem ben, bilmem ki halim ne olur;

Kabre girerek yatsam ben, bilmem ki halim ne olur.

Götürüp lahde koysalar, arkaya bakmadan dönseler,

Suallerimi sorsalar, bilmem ki halim ne olur.

Girse karış adlı yılan, dolansa tene o zaman,

Kalmaz bütün bir üstühan, bilmem ki halim ne olur.

Ey Kul Ahmet, sen bu gün, kıl sen ibadet dün ü gün,

Deme sen ömrümdür uzun, bilmem ki halim ne olur.[134]

[134] Eraslan, a.g.e. ss.49-339.

III. BÖLÜM

KÖPRÜLÜ'DE ANADOLU ALEVİLİĞİ

A. Köprülü'ye Göre Anadolu'da Türkler'in Tarihi

1. Kültürler Senkretizmine Maruz Kalmış Anadolu

"Kadim dünyanın hiçbir diyarına bunca kurûn ve a'sârın murûru sırasında Anadolu'ya olduğu kadar garip ve hususi bir rol ve vazife düşmemiştir. Bu yarımada en eski zamanlardan beri Şark ile Garp arasında bir meyancı ve üzerinde Doğu ile Batı illerinin gerek sulh gerek harp kuvvetlerini ölçüşmek için telakki ettikleri bir milletler köprüsü olmak gibi kendisine cihan tarihinin bahşettiği bir talih ve mukadderiyete mazhar bulunmaktadır. İşte Anadolu'nun – zikre şayan olmayan birkaç istisnadan sarf-ı nazar- hiçbir zaman kendisine has, vahdetli bir ülke teşkil edememiş olması şüphesiz bu vaziyeti ile izah olunabilir."[135]

Köprülü de, ortaçağda Anadolu'nun özellikle büyük şehirlerinin hem etnoloji hem de inanç itibariyle farklı farklı görünümlerde olduğunu söylemiştir.[136]

2. Oğuz Aşiretleri ve Selçuklu Medeniyeti

Anadolu'ya yerleşen Oğuz Türkleri, Müslüman Arap ve İran medeniyeti ile temastan sonra, geldikleri bu yeni alanda, eski ve İslami olmayan medeniyetlerin kalıntılarına rastlamışlardı. Yavaş yavaş Türkleşen büyük ve eski Anadolu şehirlerinde, Türkler eski Bizans veya Ermeni sanat eserleri ve mimarisine rast geldikleri gibi, Hıristiyanlarla yan yana yaşamak suretiyle aralarında doğal bir gelenekler değiş tokuşu da meydana geldi. Aşiret halinde yaşayan göçebe Türkler, asırlarca önceki yaşayış tarzlarını kolayca değiştirmediklerinden, bütün bu tesirlere

[135] Franz Babinger, Anadolu'da İslamiyet, s.11.
[136] Köprülü, Aİ, s.53.

yabancı kalıyorlardı. Fakat büyük şehirlerde yerleşenlerin bu tesirlerden etkilenmemeleri adeta imkansızdı. Ancak, hayat bakımından incelmiş, yükselmiş olan şehir halkı çoğunlukla uzun bir medrese tahsili görmüş, Arap ve Acem ilim ve edebiyatına karşı ruhunda derin ve samimi bir hayranlık saklamış olduğu için, İslam medeniyetine nispetle maddeten ve manen daha aşağı gördüğü bu Hıristiyan medeniyetine karşı –az çok hakaret edici- bir kayıtsızlığa sahipti. Bu nedenle bu İslami olmayan medeniyetin Türkler üzerindeki etkisi, başlıca mimari gibi harici ve maddi unsurları daha bariz olan sanatlarda bile kısmen tecelli edebildi. Buna göre Anadolu Selçuklularının meydana getirdiği medeniyet, eski Türk ve Arap-Acem unsurlarından etkilenmiş, İslami olmayan unsurun etkisi çok az olmuştur.[137]

Selçuklu İmparatorluğunu kuran Oğuzlar, Göktürk devletini kuran Türk şubesidir. Bunlar daha Sâsânîler zamanında Horasan sınırlarında bulunuyorlardı. Yoğun olarak bulundukları yerler, Seyhun ve Ceyhun civarları olup, başkentleri Seyhun yakınındaki Yeni Kend kasabasıydı. Fakat bunların büyük bir kısmı henüz göçebe idiler. Geniş otlaklarda yetiştirdikleri koyun ve deve sürülerinin ürünlerini Mâverâünnehir ve Harezm halkına satarlardı. Bunlar zaman zaman civar memleketlere çapullarda da bulunurlardı. Kıpçakların baskısı neticesinde XI.yüzyılda Mâverâünnehir ve Horasan'a geçtiler. Bu yüzyılla beraber Oğuzların İslamlaşması artık başlar. Önceleri farklı reislerin idaresi altında olarak Karahanlılar, Sâmânîler ve Gaznelilerle siyasi ve askeri münasebetleri olduktan sonra, aralarından çıkan Selçuklu hanedanının azimli ve becerikli idaresi altında Çin Türkistan'ından, Mısır ve Bizans sınırlarına kadar büyük bir imparatorluk kurdular. İlk Selçuklu hükümdarlarının Seyhun civarından devamlı göçebe olarak gelen Oğuzları daima batı sınırlarına sevk etme siyaseti sayesinde, Azerbaycan, Güney Kafkasya, Erran, Irak, Kuzey Suriye havalisinde kuvvetli Türk zümreleri yerleşerek, o bölgelerin etnik çehresini önemli ölçüde değiştirdikleri gibi, Anadolu'nun son bir şekilde Türkleşmesi de bu Oğuz göçlerinin bir sonucudur.[138]

"Daha ilk zamanlarından itibaren Batınî cereyanlarının hükümran olduğu Horasan ve Mâverâünnehir sahalarında yaşayan siyasî-dinî cereyanlara bilfiil karışarak Batınî akideleriyle istînas eden Oğuz aşiretleri, İslamiyet'i yavaş yavaş

---

[137] Köprülü, İM, s.190.
[138] Köprülü, TET, s.179-180.

kabul ettiler. Lâkin bu zahirî İslamiyet cilâsı altında eski millî ananelerinin ve ibtidaî dinlerinin tesiri altında bulunuyorlardı. İslâm fakihlerinin kendilerine çok karışık ve sıkıntılı gelen telkinlerinden ziyade kendi kam(ozan)'larının nüfûzuna tâbi idiler. Mâverâünnehir ve Horasan'a gelmezden evvel ve geldikten sonra Hıristiyanlık, Hinduizm, Mazdeizm, Maniheizm gibi muhtelif dinî sistemlerle az çok temas eden bu Türkmenler üzerinde İslamiyet de dahil olmak üzere bu haricî ve muğlak itikat sistemlerinin hiçbiri eski dinî ananelerini tamamen unutturamazdı. Siyasî gayeler takip eden Batınî dâîlerinin Oğuzlar arasındaki kuvvetli propagandaları ve bu kaynağı farklı Batınî akidelerinin felsefî bir nazariye olarak değil, sadece basit ve amelî prensipleri itibariyle Türkmen ananesine dar ve müsamahasız ehl-i sünnet akaidinden çok daha uygun gelmesi, mütemadiyen şarktan garba gelen Türkmenler arasında 'Sabeisme Hellénistique-Helenistik Sâbiîlik' ve ' Ismaeslisme Qarmete-Karmati İsmaîlilik' den müştak bir takım akidelerin intişarına çok yardım etti. Göçebe Türkmen hayatında büyük bir mevkii olan kadınların ehl-i sünnet alimleri tarafından umûmî hayat haricine çıkarılmak istenmesi, eskiden beri kadınlarla müştereken tertip edilen sazlı ve şaraplı şölenlerin(ayin-i içtima) şer'an memnû olması ve göçebe hayatıyla pek az kabil-i telif diğer bir takım sıkı ahkâmının mevcudiyeti Türkmen ananesine hiç uymuyordu. Onlar eski millî ananelerinin devamını tervîc edecek bir şekl-i dinîden başka bir şeye taraftar olamazlardı. Bunu ise propagandacılarının büyük bir faaliyet 'prozelitizm'i (dinî uyanış) gösterdikleri Batınî ve müfrit Şii cereyanlarından buluyorlar ve böylece âdeta mezhebî taifeler(sectes) teşkil ediyorlardı. Muahharan Kızılbaş, Alevî, Hurûfî, Ali İlâhî gibi nâmlar alarak Anadolu ve İran'ın bazı sahalarında hâlâ yaşayan Heterodoks zümreler, işte bunların ahfadıdır. Daha IV. (X.) asır mebâdisinde Horasan ve Mâverâünnehir hudutlarından çok uzak bulunan Bağraç Türkleri arasında bile eski 'Gök Tanrı' telâkkîsi yerine 'Ali'yi ikame eden müfrit Alevî itikatlarına rast geldiğimizi unutmayalım."[139]

Köprülü, XIII-XVI.asırlarda Anadolu ve İran Türkleri arasında meydana gelen Batınî hareketlerde Türkler'in de önemli etkisinin olduğunu söyleyerek, İslâm

[139] Köprülü, BM, ss.70-71; Aİ, ss.44-45.

Heterodoksisi tarihinde Türklerin de çok önemli bir rolü olduğunu söylemiştir.[140] Örnek sadedinde Oğuz Türklerinin katıldığı bazı olayları zikretmiştir. Bunlar:

a)767'de Herat, Badgu, Genç, Restak, Sicistan havalisindeki Oğuzlar'dan meydana gelen üç yüz bin savaşçının Stadsis komutanlığında, ellerinde kazmalar, kürekler ve baltalarla donanımlı bir halde Horasan'ın tamamını elde ettikleri, ancak halife tarafından üzerlerine gönderilen Hazim b.Huzeyme'nin sonraki sene bunları mağlup edip, çocuklarını esir ettiği malumdur.

a) Horasan'daki Abbasî valileri sürekli isyanlarla uğraşıyorlardı. Türk olması kuvvetle muhtemel olan Ebu Müslim* ve taraftarları bu isyanlarda daima başrolü oynuyorlardı.
b) El-Mukanna'/Peçeli lâkaplı yalancı peygamberin Keş ve Nesef havalisindeki isyanında (780), bu sıralarda Buhara'ya iyice yerleşmiş bulunan Mübeyyiza fırkasıyla beraber pek çok Oğuz Türkü de bulunmuştur.
c) 806'da Rafi b.Leys'in isyanında, Şaş'ın Türk hükümdarı Hucend, Esruşne, Buhara, Harezm, Huttel halkı olduğu gibi Dokuz Oğuzlar, Tibetliler ve Karlukar dahil bulunmuşlardır.[141]

3. XIII. Asırda Anadolu'nun Durumu

XIII. asır, siyasi değişiklikler bakımından, ortaçağ Anadolu tarihinin en dikkate şayan, en hareketli devridir. O devrin bir portresini çizmek gerekirse;

a) Anadolu Selçuk Devleti siyasi ve kültürel bakımlardan zirvededir.
b) IV.Haçlı Seferi'nden sonra, Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki enkazı üzerinde İznik ve Trabzon devletleri kurulmuştur.

---

140 Köprülü, BM, ss.69-70.
*Ebu Müslim, etnik kimliği tartışmalı kişilerdendir. Horasan doğumlu olduğu için kimi Türk olduğunu söylerken, kimi de Haşimi soyundan olduğunu söylemişlerdir. bkz. Mesruri Geda, Eba Müslüm'ün Tabutu (Çeviren: Emrullah Eraslan), Can Yayınları, İstanbul 1997(3.bs.), s.5
141 Köprülü, BM, s.70.

c) Moğollar Anadolu'yu istilâ ederek, buraya hakim olmuşlar ve Selçuk hakimiyetini bir gölge haline getirmişlerdir.

d) Anadolu Türkleri, Büyük İlhanlı İmparatorluğu içine girmişlerdir.

e) İlhanlılara rakip olan Mısır-Suriye Memluk İmparatorluğu, dost ve müttefiki olan Altınordu İmparatorluğu ile beraber, Anadolu'da siyasi faaliyetlere başlamışlardır.

f) Yine İstanbul'daki Bizans İmparatorluğu'nun yeniden canlanması da bu asırdadır.[142]

XIII.asırdaki bunca siyasi olayın, sosyal hayatın bütün tezahürlerinde etkili olması ve derin tepkiler meydana getirmesi nedeniyledir ki, Anadolu'da asırlarca etkili olmuş birtakım büyük tarikatların oluşumu, göçebe aşiretlerle yerli halk arasındaki ekonomik uçurumun dinî bir kıyam adı altında Selçukluları en güçlü oldukları bir zamanda sarsması bu asırda olmuştur.

4. Babailer İsyanı ve Aleviliğin Tarihsel Altyapısı

Anadolu din tarihi ile ilgili belki de en önemli olay Babailer İsyanı adıyla bilinen, Türkmenlerin yaptıkları kıyamdır. Bugün artık bu konuyla ilgili yapılmış çalışmalar sayesinde bu isyanın mahiyeti daha açık bir şekilde ortaya çıkmıştır.[143]

Köprülü, İlk Mutasavvıflar'da, Babailer isyanını, Anadolu'da Kızılbaşlık, Bektaşilik gibi grupların oluşumunun bir başlangıcı olarak gördüğünü söyleyerek, bu konuda kesin bilgilere sahip olunmadığını söyler.[144] O, İlk Mutasavvıflar'da isyanın arkasındaki kişi olarak, Baba İlyas Horasani'yi göstermiş, Baba İshak'ı ise ya onun ölümünden sonra ona uymuş bir kişi ya da onun adına isyan çıkaran halifesi olarak

---

[142] Köprülü, ODK, ss.27-39. Ayrıca Anadolu'nun XIII.yüzyıldaki durumuyla ilgili geniş bilgi için Osman Turan'ın Selçuklular Zamanında Türkiye, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998 (6.Baskı)'ya bakınız.

[143] Babailer İsyanı ile ilgili olarak, şimdiye kadar yapılmış en kapsamlı çalışma, A.Y.Ocak'ın; "Babailer İsyanı Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslam-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü" Dergâh Yayınları, İstanbul 1996 (2.bs.) adlı çalışmadır. Yine bu konuyla ilgili olarak bkz.Reha Çamuroğlu, Tarih, Heterodoksi ve Babailer, Metis Yayınları, İstanbul 1992 (2.bs.).

[144] Köprülü, İM, ss.208-209.

göstermiştir.[145] Fakat İslam Ansiklopesi'nde yayınladığı Bektaş maddesinde ise bu sefer Baba İshak'ı isyanın baş aktörü olarak göstermiş Baba İlyas'tan söz etmemiştir.[146] Öyle görünüyor ki, Köprülü Baba İlyas ve Baba İshak'ı aynı kişi olarak görmektedir. O, yine Bektaşiliğin Menşeleri adlı makalesinde de, Baba İlyas'tan hiç söz etmeyip sadece Baba İshak'tan bahsetmektedir.[147]

İsyanın portresini şöyle çizmiştir Köprülü: Kalenderî, Haydarî gibi isimler altında ve zahiri bir tasavvuf kisvesi altında Türkmen aşiretleri arasında aşırı Şii akideleri ve İsmailî nazariyeleri neşreden babaların Anadolu'da yaptıkları ilk dinî-siyasi hareket, 'Babaîler Kıyamı' adıyla bilinir. 1240'da Şemisat havalisinde Kefersud nahiyesinde yetişen Baba İshak, Anadolu'nun muhtelif sahalarındaki Türkmenler arasında birçok taraftar peyda ederek, Amasya civarında bir mağarada münzevi bir veli hayatı yaşamakta ve halkı Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'e karşı kışkırtmaktaydı. Kendisini artık Selçuklu Sultanını sarsacak kuvvette olduğunu hissedince, Kefersud ve Maraş civarındaki müridlerine haber göndererek ayaklanma işaretini verdi. Bu sahalardaki yoğun Türkmen kitleleri 'Baba Resulullah' adını verdikleri bu 'kutsi rehberleri'nin günün birinde mutlaka isyan edeceğini bildikleri için, esasen böyle bir ayaklanmaya hazırlardı. Nitekim karşılarına çıkan şehirler halkını ve Emir Muzafferuddin b. Alişir komutanlığındaki Selçuklu kuvvetlerini mağlup ederek Malatya, Tokat, Amasya taraflarını ele geçirdiler. O taraflardaki Türkmenler de önceki propagandalar sebebiyle bunları destekliyorlardı. Tehlike çok büyüktü. Henüz Moğol istilâsına uğramadığı için doğunun kuvvetli bir imparatorluğu mahiyetinde olan ve Musul, Mardin prensleriyle Halep ve Hama'daki Eyyubi hükümdarları tarafından metbuiyeti kabul edilen Selçuklu Devleti, bu sırada sadece Sivas havalisinden Antep'e çekilen Harezmlilerin gailesiyle meşguldü. Babailer'in ilk başarılarından korkan hükümdar II.Gıyaseddin, telaşla başkent Konya'yı terkederek Kubadâbâd'a çekildi. Asilere karşı Hacı Armağanşah'ı mukabeleye gönderdi. Bu kumandan Baba İshak'la bazı müridlerini

[145] Köprülü, İM, ss.207-211. Bugün artık Baba İlyas Horasani'nin torunu Elvan Çelebi tarafından yazılan Menâkıbu'l-Kudsiyye fî Menâsıbi'l-Ünsiyye adlı eserin yayınlanmasıyla Baba İshak'ın Baba İlyas'ın baş halifesi olduğu açığa çıkmıştır. bkz.Elvan Çelebi, Menâkıbu'l-Kudsiyye fî Menâsıbi'l-Ünsiyye Baba İlyas-ı Horasânî ve Sülâlesinin Menkabevî Tarihi (Hazırlayanlar: İsmail E. Erünsal – Ahmet Yaşar Ocak,TTK Ankara1995) 538, 540, 546, 547, 549, 553, 561, 576, 588, 593, 595, 597, 612, 618, 623, 624, 629, 630 ve 1616.beyitler.

[146] Köprülü, "Bektaş" s.461.

[147] Köprülü, BM, s.74; ODK, s.48.

yakalayıp asmakla beraber, Türkmenlerle harpte mağlup ve şehit oldu. Nihayet son derece hızlı bir şekilde doğu sınırlarından getirilen/ sağlanan muhtelif anâsırdan mürekkep imparatorluk ordusu, kadınları ve çocuklarıyla beraber fedakârâne harp eden bu mutaassıp Türkmen aşiretlerini mağlup ve perişan edebildi.[148]

Köprülü'ye göre, bir Kalenderiye babası olan Baba İshak, bu isyanda siyasi gayeler gütmüştür. Buna delil olarak da, Selçuklularla problemleri olan Harezmlileri yanına çağırmasını gösteriyor ki, bu onun siyasi mahareti olduğunu gösterir Moğolların ve Eyyubi prenslerinin de bu isyanda parmakları olabileceğini söyler.[149]

Köprülü'nün Babailer İsyanı'yla ilgili olarak dikkat çektiği bir nokta da, isyanın, öteden beri farklı inançlara beşiklik etmiş bir bölgede meydana gelmesidir. Nitekim buralar daha sonra, Safevîler için de hareket noktası olacaktır.[150]

Köprülü, Simavnalı Bedreddin isyanına katılan Türkler'le, 16. asırda Deliorman civarında görülen batıni meşrepli Türkleri, Babailer İsyanı'ndan arta kalanlar olarak gördüğü gibi, yine bugünkü Çepniler, Tahtacılar hasılı bütün Anadolu Kızılbaşlarını da bunlardan ibaret görür.[151] Tarihi kaynaklarda, ' siyah libaslı, kızıl börklü, ayakları çarıklı' olarak nitelenen göçebe Türkmenlerle Moğol hakimiyeti devrinde Karaman Oğulları ile birlikte Konya'yı istilâ eden Türkmenler bu isyanı çıkaranlarla aynı gruptadırlar.[152]

Karaman Oğuzları'nın, Anadolu'daki Türkmen kabileleri üzerindeki etkilerinden hareketle, bunlarla Karaman Oğulları arasında bir yakınlık ihtimali üzerinde durur. Nitekim Sünnilik siyaseti güden Osmanlı padişahlarının Anadolu Türkmenlerini itaat altında tutmak için çektiği zorluğa karşılık Karaman Oğullarının, Türkmenlerle samimi münasebetlerde bulunması, akla bunlar arasında inanç birliği çağrışımları yapmaktadır.[153]

---

148 Köprülü, BM, s.74; ODK, s.48.
149 Köprülü, BM, s.74; ODK, s.49.
150 Köprülü, BM, s.74.
151 Köprülü, BM, s.74; İM, s.337.
152 Köprülü, ODK, s.49.
153 Köprülü, BM, s.74,Aİ, s.51-52.

B. Anadolu Aleviliğinin Oluşum Sürecinde İnançlar,Sosyal Gruplar ve Etkin Şahsiyetler

1. Anadolu'da Tasavvuf Cereyanı

İslam alemindeki tasavvuf cereyanı daima gittikçe artan bir kuvvetle bütün İslam memleketlerini sarmış, her tarafa hızla yayılmıştı. Gazali(ö.1111)'den sonra ehl-i sünnet inançlarıyla pek iyi telif edilmiş olan bu cereyan XII. ve XIII.yüzyıllarda İran'da, Orta Asya'da, Suriye'de, Mısır'da ve Anadolu'da birçok tekkeler kuruyordu. Bu tekkelerde yaşayan mutasavvıfların hakiki yüzleri kalın menakıp bulutlarıyla örtülmüş olsa bile, o bulutların ardında bir çok mühim şairlere, derin ve serbest düşünceli bir çok mütefekkire rastlanabilir. Özellikle İbn Arabi(ö.1241)'den sonra vahdet telakkisini en geniş bir surette kucaklamış sûfilere sık sık rastlanacaktır. Bağdat'taki Abbasi halifelerinin maddi ve manevi etkileri zayıflayıp, hakimiyet farklı yerlerde farklı yerel emirlerin eline geçince, bunların bazı maddi sebeplerle tekkelere ve mutasavvıflara iltifat ve teveccühlerinden başka, kuvvetli bir siyasi merkeziyetin yokluğu ve memleketteki anarşi ruhlarda tasavvvuf ihtiyacını doğuruyordu.[154]

1.1. Kalenderiler-Haydariler ve Diğerleri

Babailerin ve Türkmen şeyhlerinin kaynağını Köprülü'ye göre kısmen Yesevîlik kısmen de Kalenderîlik tarikatlarında aramak gerekir. Yesevîlik hakkında II.Bölüm'de bilgi verilmişti. Kalenderîlik'e gelince; yalnız Anadolu'nun dinî tarihi değil, genel tasavvuf tarihi bakımından da önemli tesirleri olan bu tarikat hakkında kendi zamanına kadar hiç çalışma yapılmadığından yakınır Köprülü.[155] Onun

[154] Köprülü, İM, s.195-196.
[155] Köprülü, ODK, s.98.

araştırmalarına göre Kalenderilik; kaynağını Horasan mektebi veya Melâmetîye* denen, Cemâleddin Sâvî (ö.1070/1) den sonra Suriye, Mısır, Irak, İran, Hindistan, Orta Asya ve Anadolu sahalarında ortaya çıkan bu büyük tarikat ayinlerinin garabeti ve sâliklerinin dinî konularda aldırmaz, rahat tavırlarından dolayı, 'Avarifu'l-Maârif' müellifi Sühreverdî (ö.1191) gibi şeriata bağlı sûfilerin şiddetli hücumlarına maruz kalmıştır. Mensuplarının kıyafetleri, yaşayışları ve ahlak anlayışları itibariyle Hind Sadhu'larını hatırlatan bu tarikat, muhtelif zaman ve mekanlarda bazı farklar göstermekle beraber, 'mücerredlik, fakr, dilenme ve melâmet' esaslarına bağlıdır. Kalenderler, saçlarını, kaşlarını, sakal ve bıyıklarını traş ederek kendilerine has bayraklar ve dümbeklerle, oldukça kalabalık gruplar halinde şehirden şehire gezerlerdi. Çünkü onların inançlarının temelinde hiçbir kayıt ve şarta bağlı olmaksızın, dünyadan el-etek çekerek asla geleceği düşünmemek yatmaktadır. Yukarıda anılan bekarlığı, fakirliği ve dilenmeyi kendilerine şiar edinen bu gruplar, insanların kendilerini kınamalarına/melâmet yardımcı olsun diye saçlarını, sakallarını, kaşlarını kazıtırlardı. Bazı merkezlerde tekkeleri olmakla beraber genelde gezgincidirler. Pek az istisna ile**, yüksek felsefi düşüncelere ve dinî tecrübelere kâbiliyetli olmayan bekâr serserilerden oluşan bu gruplarda, anılan prensiplerin nasıl manevi bir nihilizme, hatta ne korkunç bir immoralizme müncer olacağı pek tabiîdir. Sonraları, iyi anlaşılamamış bir panteizme ve aşırı Şii temayüllere de bulaşan bu Kalenderîye tarikatının, sosyal ve ahlakî düzene karşı nasıl isyankâr bir rolü olduğu kolayca anlaşılır.[156] Köprülü'ye göre, özellikle Moğol istilâsından sonra, istilâ edilen veya istilâ korkusuna maruz bulunan yerlerden Anadolu'ya derviş göçü çoğalmıştı. Türkistan, Buhara, Harezm, Irak ve İran'dan birçok derviş Selçuki saltanatının himayesine sığınmak için geliyorlardı. Gerek Moğol istilâsından önce gerek sonra Anadolu'ya gelen bu dervişler arasında en büyük çoğunluğu işte bu Kalenderîler ve onun Haydariye gibi başlıca şubelerine mensup insanlar oluşturuyordu.[157]

---

*Melâmetilik ile ilgili bkz. Ömer Rıza Doğrul, İslam Tarihinde İlk Melâmet, İnkilap Kitabevi, tsiz Cavit Sunar, Melâmîlik ve Bektaşîlik, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak.Yayınları, Ankara 1975.

**Köprülü, Ebu Said Ebu'l-Hayr, Ahmet el-Câmî en-Nâmıkî, Şeyh Bahaeddin Zekeriya-i Multanî, Fahreddin Irakî ve 'Kalendernâme' muellifi Seyyid Huseynî gibi büyük sufilerde Kalenderliğin yüksek ve hususi bir felsefe olarak ortaya çıktığını söyleyerek, bunları diğer Kalenderlerden ayrı değerlendirmek gerektiğini söyler. bkz.Aİ, s.50.

[156] Köprülü, ODK, s.99; Aİ, ss.49-51, 90 not 35; Kalenderilik ile ilgili A.Y.Ocak'ın şu çalışmalarına bakılmalıdır. Ocak, Kalenderîler – Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik, TTK Yayınları, Ankara 1992 ve Babaîler İsyanı ss. 66-69.

[157] Köprülü, Aİ, s.49.

İslâm dünyasında tasavvuf akımının kuvvetlenip, tarikatların meydana gelmesine paralel olarak; aşırı Şii ve Batınî akideleri bu oluşumların içine girerek, Kalenderiye, Haydariye vs. gibi bir takım tarikatların teşekkülünde etkili olmuşlardır. Türklerin bu husustaki rolleri ise yadsınamaz bir derecededir. Mesela, menşeini Hamdûn Kassâr ve Ebu Said Ebulhayr gibi büyük sûfilerin temsil ettiği Horasan Melâmetiyesinden alarak farklı etkilerle farklı İslâm ve Türk sahalarında muayyen bir tarikat şeklinde ortaya çıkan ve 'Tâife-i Abdalân', 'Cevalika' gibi isimler alan bu zümreler bir takım garip âdetlerinden ve din husussundaki vurdum duymazlıklarından dolayı ehl-i sünnet ulemâsı ve hatta sûfiye tarafından ağır ithamlara maruz kalmışlardır. Osmanlı kaynaklarında da tarihçilerin 'abdâl, ışık, torlak, şeyyad, haydarî, edhemî, câmî, şemsî' gibi adlarla andıkları da bu kalenderlerdir. XI.asra kadar İslâm ve bilhassa Türk memleketlerinde pek yaygın olan bu tarikat XII.asırdan itibaren birtakım tali şubeler doğurmuştur ki, bunlardan en çok dikkat çekeni Haydariye tarikatıdır.. Sava'daki büyük tekkesi asırlarca şöhretini kaybetmeyen ve neslen bir Türk şehzâdesi olup 1221'den sonra ölen Şeyh Kutbeddin Haydar, zamanında büyük bir şöhret kazanarak bilhassa Türk gençlerinden birçok müride sahipti oldu.[158]

XIII. asırdan itibaren Anadolu'da bazı Haydarî dervişlerine rast gelindiği gibi daha sonraki asırlarda Anadolu'dan bir takım Türk dervişlerinin Haydar'ın zaviyesine gittikleri, XIV.asırda Hindistan'a kadar her tarafta Haydarî dervişlerine rastlanıldığı ve son olarak XV.-XVII.asırlarda İran ve Anadolu'da Haydarî derviş ve tekkelerine tesadüf edildiği de bilinen bir husustur. Bektaşî ananesinde önemli bir yeri olan Şeyh Kutbeddin Haydar'ın mezarının bulunduğu yer bunlardan biridir.[159]

Her manasıyla aşırı Şii meyilli olan Kalenderiye tarikatının etkisi XI. asırdan başlayarak bütün İslâm aleminde ve özellikle aşırı Şii, daha doğrusu Batınî inançlarının şiddetle hükümran olduğu Suriye ve Halep sahasındaki yoğun Türkmen kitleleri üzerinde o kadar etkili olmuştur ki buralarda ortaya çıkmış olan mesela Harîriye gibi –sonradan Rıfaîlik şubelerinden kabul edilen- bir tarikatı, meşhur

[158] Köprülü, BM, s.71; Aİ, s.50; ODK, s.99.
[159] Köprülü, BM s.71 not 5.

kurucusu Şeyh Ebu'l-Hasen el-Harîrî(ö.548-645)'nin bilinen şahsiyetine rağmen Kalenderiye şubelerinden saymak daha doğru olur.[160]

Aşırı Şii-Batınî eğilimleriyle dolu olan Kalenderiye ve Haydariye tarikatlarıyla Bektaşîlik arasında o kadar benzerlik vardır ki, sonraları bunlar birbirinin yerine eş anlamlı olarak kullanılmışlardır.[161]

Bu gibi heterodoks oluşumların, Anadolu ve İran'da kolayca yerleşmesiyle ilgili olarak şunları söyler Köprülü:

"İran ve Anadolu Türkleri arasında bu gibi tarikatların suhûletle intişarı bu mesleklere mensup 'baba' unvanlı bir takım cahil Türkmen şeyhlerinin mütemadiyen meydana çıkması, sonra bütün bunların Selçukîlerin teessüsüyle müterâfık Oğuz istilâları zamanında ve Oğuzların intişar sahalarında meydana çıkmaları alelade bir tesadüfe haml olunamaz. Hurûfiye, Nimetullahiye, Nurbahşiye gibi büyük Şii cereyanlarının Türklere istinad etmesi, Türkiyyü'l-asl Safevî sülâlesinin İran'da Şiiliği ancak Türkmen göçebelerinin faal muaveneti sayesinde resmî mezhep olarak yerleştirebilmeleri*, kezâlik Anadolu tarih-i dinîsinde gözümüze çarpan bu gibi bir çok hâdisât asla basit bir 'tesadüf'le izah olunamaz. Oğuz göçebelerinin nasıl muhitlerde ve ne muhtelif dinî sistemlere temas ederek yaşadıkları ve dinî ananeleri hakkında verdiğimiz izâhât bu gibi hâdisât ile de karşılaştırılınca Selçukî ve Osmanlı hanedanlarının ve Timurîlerin şiddetle ortodoks siyaset-i mezheplerine ve büyük şehirlerdeki Sünnîlik temayülâtına rağmen Hétérodoxe akideler besleyen Türkmenlerin müteaddid kıyamları pek kolay anlaşılır."[162] Buna göre, Şiilik ile Fütüvvet; Şiilikle Kalenderiye ve Haydariye ve bunlarla Yesevîlik-Bektaşilik arasındaki sıkı ilişki ve benzerlikler, tesadüf eseri olan bir durum olmayıp, tarihen gerçek olan bir takım etkenlere dayanmaktadır. Yine Türkmen kitleleri arasına ehl-i sünnet inancına ters bir takım inançların kolayca yayılması ve yeni yeni inanç gruplarının oluşması da tesadüfle açıklanamayacak önemli bir olaydır.[163]

---

[160] Köprülü, Aİ, s.50.
[161] Köprülü, BM, s.72.
*Köprülü'nün işaret ettiği bu noktayı, daha sonra tarihçi Faruk Sümer, 'Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, TTK Yayınları, Ankara 1992' adlı eseriyle geniş bir şekilde işlemiş ve gerçekten de Safevî Devleti'nin kuruluş ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin büyük rolü olduğunu göstermiştir.
[162] Köprülü, BM, s.72.
[163] Köprülü, Aİ, s.50.

Heterodoks bir yapı arz eden bu grupların inançlarının mahiyetiyle ilgili olarak da şunları söyler : " ...İran ve Anadolu Türkleri arasında asırlardan beri muhtelif isimler altında yaşayan tarikat ve zümrelerin tarih-i haricîsi nasıl mütemadî bir silsile şeklinde tetkik olunmak mecburiyetinde ise, bunların tarih-i dahilîleri yani ayin ve akidelerinin tekâmülü de aynı sûretle ve mukayese usûlüyle tetkik edilerek muhtelif anâsır-ı itikâdiyenin menşeleri tayin edilmelidir. Çünkü Kalenderîler, Haydarîler, Bektaşîler, Hurufîler, Nimetullahîler, Nurbahşîler, Kızılbaşlar, Ali İlahîler gibi dinî teşkilatların ayin ve akideleri İslâm tarih-i umûmî dinîsindeki muhtelif Batınî anâsırdan, İran ve Anadolu'daki yerli itikatlardan, Hıristiyanlığın muhtelif eşkâl-i itizâliyesi tereşşuhâtından, felsefe ve sûfîlik fikirlerinden, eski Hind, Çin ve Türk dinî ananelerinden mürekkep 'eklektik ve senkretist bir sistem' daha doğrusu bir halîtadan ibarettir. Bu halîtalardaki anâsırın nevi ve mahiyeti, dereceleri hepsine göre başka başkadır. İşte bu muhtelif batınî teşkilatların tarih-i dahilîsi hakkında arz ettiğimiz nokta-i nazara göre yapılacak tetkikat-ı müstakbele ne gibi neticeler verirse versin, her hâlde şu cihet şimdiden iddia olunabilir ki, Oğuz göçebelerinin garba doğru istilâsı, Hétérodoxie Anadolu ve İran sahalarında intişarına şiddetle hizmet etmiş ve sûfîlerin Şiiliği ancak bu sayede İran'da hükümran olabilmiştir. Goldziher, Nöldeke ve daha bu gibi bazı âlimler Şii cereyanının tamamen İranî bir mahsûl olduğu iddia-yı kadîmini kuvvetli tetkikat ile hükümden iskat ettikleri gibi Mösyö Massignon da ahîren İslâm sûfiliğinin 'İrâniyyü'l-menşe' olduğu faraziyesini derin ve sağlam bir vukûf-ı âlimâne ile çürütmüştü. Bizim ileri sürdüğümüz bu faraziye Türk âlemindeki müfrit Şii-İsmailî hareketlerini İslâm tarih-i dinîsindeki umûmi kadrosu dahiline ircâ ettikten başka bunların tevessü ve intişarında Türk muhaceretlerinin rolünü ispat etmek sûretiyle Goldziher ve Massignon'un iddialarını teyit ve ikmal etmektedir."[164]

Alevi-Bektaşi inanışının kökenlerinin tam olarak kavranabilmesi için, Anadolu'nun XIII. asır dinî tarihinin iyi tetkik edilmesi gerektiğini söyleyen Köprülü, bunu yaparken Sünnî Selçuklu sultanlarının nüfuzuna tabi Anadolu'nun büyük merkezlerindeki sûfi akımlarıyla, kavmî ananeleriyle çok sıkı bir ilişki

[164] Köprülü, B.M., s.72.

içerisinde olan Türkmen zümreleri arasındaki dinî anlayışı/tecelliyi birbirinden ayırmak gerektiğini özellikle vurgular.[165]

1.2. Mevlevilik

XIII.asırdan başlamak suretiyle sürekli büyüyen ve gelişen bir tasavvuf akımı da Mevlevilik'tir. Hükümdar ve prenslerden başlayarak etrafına bir çok sûfi, ilahiyatçı ve fütüvvet adamı toplayan Mevlâna, hayatında bir tarikat kurmamışsa da, Mevleviliğin onunla sıkı bir ilişkisi vardır. Zalim Moğol preslerinin bile mânevi etkisi nedeniyle kendisine hürmet ettikleri bu büyük şahsiyetin, Orta Asya'ya kadar yayılan şöhreti sayesinde, takipçileri zamanında muhtelif yerlerde Mevlevi zaviyeleri açıldı. Yavaş yavaş tarikatın ayinleri teşekkül etti. Musiki, semâ ve şiir gibi üç sanatı vasıta edinen Mevlevilik, büyük Anadolu merkezlerinde her zaman taraftar bulduğu gibi hükümdarlar tarafından da himaye edilmiştir. Buna karşılık olarak da Mevlevi şeyhleri, mevcut siyasi nizamdan ve merkezi idareden yana bir tavır koyarak, siyasi-dinî kıyamlardan daima uzak durmuşlardır. Nitekim Osmanlılar zamanında Mısır, Suriye, Irak ve Azerbaycan'dan Macaristan'a kadar her tarafta Mevlevi zaviyelerinin yaygınlığı ve bazı istisnai zamanlar dışında, Mevleviliğin hükümet tarafından asla takibata maruz kalmaması, onların bu siyasi duruşlarının göstergesidir. Son olarak şu da söylenmelidir ki, Mevleviler, daha Mevlana'dan başlayarak Türkmen babalarına ve sair heterodoks zümrelere fena bir gözle bakmışlar ve onları kendilerine rakip görmüşlerdir. Bu anlamda Mevlevilik ve Bektaşilik, Osmanlı tarihinde, daima birbirine rakip iki kuvvet olarak yaşamıştır.[166]

2. Anadolu'da Dört Sosyal Grup

Köprülü, ilk defa Osmanlı tarihçisi Âşıkpaşazâde'nin 'Tarih'inde; " Bu Anadolu'da misafirler ve seyyahlar arasında dört tayfa vardır ki anılır. Biri Anadolu

---

[165] Köprülü, B.M., s.73.
[166] Köprülü, BM, s.73; ODK, s.95; A.İ., ss.54-55; İM, ss.217-231.

Gazileri, biri Anadolu Ahıları, biri Anadolu Abdalları, biri de Anadolu Bacıları." diyerek[167], zikrettiği dört sosyal grubun mahiyetinin anlaşılmasını Anadolu'nun siyasi ve sosyal tarihinin anlaşılması için bir zaruret olarak gösterir.[168]

2.1. Gaziler ve Alplar (Gaziyân-ı Rûm)

Âşıkpaşazâde'nin Gaziyân-ı Rûm, başka kaynakların Alplar, Alp erenler gibi adlarla andıkları bu grup, yalnız Anadolu Selçukluları'nın son devirlerinde değil, daha ilk Anadolu fetihleri döneminde var olan sosyal bir teşkilattı. İslâmiyet'ten önce de Türkler 'kahraman, cengâver' anlamında bir lakap olarak ' Alp' unvanını kullanıyorlardı. Müslüman olduktan sonra ise, hem bu lakabı hem de Gazi lakabını kullanmaya başlamışlardır. Dinî, kutsal bir anlam olarak mücahitlere verilen Gazi lakabı Dânişmendliler'de ve bazı uç beyliklerinde hükümdarların bir unvanı olarak da kullanılıyordu. Tarihi kaynaklarda bazen genel olarak bütün Müslüman ordusunu ifade anlamında kullanılan bu unvan daha çok özel anlamda, ordudaki ya da büyük şehirlerdeki belirli bir grup için kullanılıyordu.[169] Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları ve Dânişmendliler'in ordularında Gaziler grubunun olduğu bilinen bir husustur. Yine bunlardan önce, Sâmânîler zamanında Horasan ve Mâverâünnehir sahalarında da böyle bir zümrenin olduğu bilinmektedir. Bunların ortak özellikleri geçinecek bir toprağa veya maişetlerini temin edecek bir geçim vasıtasına sahip olmamalarıdır. Bunların Ortaçağ'ın sürekli savaşlarla geçen dönemlerinde, hükümet teşkilatlarının zayıflığı, sürekli iç ve dış düşmanlara karşı savaşacak ücretli askere ihtiyaç duymalarından ötürü varlıkları zorunlu olan tufeylî gruplardır. Nitekim Abbasilerin hanedan içi mücadeleleri zamanında ülkedeki kaostan yararlanarak güçlenen ve XI. Asrın ilk yarısında Bağdat'ı haraca keserek kendilerine vergi toplayan Ayyârlar* bu gazilere benzemektedir. X. Asırda Mâverâünnehir'de kimi

[167] Âşıkpaşazâde, Tarih, s.165.
[168] Köprülü, ODK, s.83.
[169] Köprülü, ODK, s.84.
*Ayyâr, gözü pek, yılmaz, atılgan, utanmaz, yankesici anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir. Abbasiler zamanında, Bağdat'da askerin bir kısmına özellikle fedâîlere bu ad verilmiştir. Ayyârlar, Fütüvvet ehlinin seyfî/silahlı koluydu. Sonradan, Safevîler zamanında, şahın muhafızları olan fedâîlere de bu ad verilmiştir.bkz. Gölpınarlı, Yunus Emre ve Divan, İstanbul 1965, s.251.

tarihçilere göre, Gaziler, kimine göre Ayarlar kimine göre de Fityân adı altında bazı grupların olduğu bilinmektedir.[170]

Bu konuyla ilgili bilgilerimizi toplamak gerekirse, Gazi unvanına, Anadolu'da XIII. ve XIV. asırlarda daha çok uç beylerinin isimlerinde rastlanılmaktadır. Ne orta Anadolu şehirlerinde ne de uçlarda bu isim adı altında bir teşkilattan bahsedilmektedir. XV. ve XVI. asır Osmanlı kaynaklarında Gaziyân-ı Rûm gibi tabirlerden daha çok, Alp tabirine tesadüf edilmektedir. İlk Osmanlı kaynakları, Osman Gazi'nin kumandanlarının isimlerine Alp lakabını ilave etmişlerdir. Nitekim XIV.asrın ilk yarısında yaşayan meşhur Türk şairi Âşık Paşa da Alp ya da Alp eren olmak için bir kişide, ' kuvvetli yürek, pazu kuvveti, gayret, iyi bir at, özel bir elbise, yay, iyi bir kılıç, süngü ve uygun arkadaş' gibi dokuz şartın olması gerektiğini söylemiştir. Öyle anlaşılıyor ki, o devirlerde batı Anadolu uçlarındaki Alplar teşkilatı, daha çok İslami geleneklere dayanan ve bir şehirli teşkilatı görünümündeki Gaziler grubundan farklıdır. Alp teşkilatı eski Türk geleneklerine bağlıdır. Uç beyliklerinin asıl askeri kuvvetini oluşturan ve milli gelenekleri bozulmamış yarı göçebe Türkmen aşiretleri arasından çıkmıştır. Uç beylerinin Gazi lakabını almaları ise, onların artık şehir hayatına geçmiş olmaları ve az çok medrese tahsili görmüş olmalarından sonradır. Dolayısıyla, Âşıkpaşazâde'nin mahiyetin pek anlamayarak Gaziyân-ı Rûm ismi altında anlatmak istediği grup bu Alplar'dır.[171]

2.2. Ahiler (Ahiyân-ı Rûm)

Âşıkpaşazâde'nin Anadolu'da öneminden bahsettiği ikinci zümre Ahiyân-ı Rûm yani Anadolu Ahileri'dir. İbn Batuta'nın müşahedeleri sayesinde XIV.asırda bu teşekkülün Anadolu'da çok yayılmış olduğu bilinmektedir, diyen Köprülü, Ahi'leri

[170] Köprülü, ODK, s.85.
[171] Köprülü, ODK, s.88; İM, s.243-245; Alp ile ilgili geniş bilgi için Köprülü'nün İslam Ansiklopedisindeki "Alp" c.I, ss.379-384'e bakınız.

XIII.asırdan XV.asra kadar, Anadolu şehirlerinde çok mühim bir rol oynayan, ezoterik/batınî bir teşkilat olarak tanımlar. Ona göre Ahi'ler, tarihçi Franz Babinger'in zannettiği gibi Osmanlılar zamanında değil, Selçuklular zamanında ortaya çıkmış olup, Ramsey'in de iddia ettiği üzere eski Anadolu'daki buna benzer mahallî teşkilatın basit bir devamından ibaret olmayıp, İslâm aleminin her tarafında göze çarpan 'esnaf teşkilatı'yla alakalı fütüvvet zümreleridir. Massignon'un da tahmin ettiği gibi bunların;Türkistan, Horasan, İran, Irak, Suriye ve Mısır'ın sınâî merkezlerinde teşekkül eden 'esnaf' teşkilatı olarak, Karamita dâîlerinin Batınî propagandalarıyla sıkı bir ilişkisi vardır.[172] XIII.asır başında bütün yakın doğu Müslüman dünyasında yaygın olan fütüvvet zümreleri, bir tür İslam şövalyeliğidir. Abbasi'lerin son kudretli halifesi Nâsır li dinîllah'ın yeniden tanzim ettiği bu zümre, Anadolu'da Ahi'ler adı altında ortaya çıkmıştır.[173] Ahiler'in mensup olduğu bu fütüvvet teşkilatı, geleneğe göre Hz. Peygamber'e isnad olunan, "La Fetâ illâ Ali ve La Seyfe illâ Zulfikar- Ali gibi genç, Zülfikar gibi kılıç yoktur" hadisinden dolayı Hz.Ali'ye ve Hz. Peygamber'e kadar çıkar. Bu manada fütüvveti önce bir teşkilat haline getiren kişi, İmamiye'den görünen Abbasi halifesi Nâsır li Dinîllah (ö.1226)'tır. Harezmliler ve Anadolu Selçuklularıyla münasebetleri olan Nâsır, eskiden beri-Hz.Osman'ın son zamanlarında İranlılardan alınmış bir adet olan-'fındık-endâzlık' a çok düşkündü. O zamanlarda, Bağdat'ta yaygın olan, bir tür kabadayılık sayılan bu fındık-endazların kendilerine has giysileri özellikle de çok önem verdikleri şalvarları vardı. Nâsır halife olunca, buna çok önem verdi. Kendisi de fütüvvet sirvâli(şalvar) giyiyordu. Hatta o, fütüvvet şalvarını giymeyen ve

---

[172] Köprülü, BM, s.73. Günümüzde de Ahi'lerin menşei meselesi hâlâ tartışmalı olup, bu konuda tam bir görüş birliği yoktur. Ahilik konusunda çok mesai sarfetmiş olan Mikâil Bayram'a göre, Ahilik yapı itibariyle heterodoks (şii-batıni) değil, sünnidir. Ahi Evren de çok eser vermiş sünni bir halk filozofudur. krş. Mikâil Bayram, Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu, Konya 1991; Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahilik'in Doğuşuna Etkisi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 10,Konya 2001; Şeyh Evhadü'ddin Hâmid el-Kirmânî ve Evhadiyye Tarikatı, Konya 1993. Bayram son yaptığı çalışmalarda da Ahi Evren'in meşhur Nasreddin Hoca ile aynı kişi olduğu sonucuna varmıştır. Bunun için bkz. Tarihin Işığında Nasreddin Hoca ve Ahi Evren, Konya 2001; Bunun yanı sıra Mélikoff ve A.Y.Ocak ise Ahilik'in heterodoks bir mahiyette olduğunu söylemektedirler.bkz. Mélikoff, Efsaneden Gerçeğe, ss.151-157; Ocak, Türk Sûfîliğine Bakışlar, ss.169-190. Bu son çalışmada yazar, Ahilik ile ilgili yapılmış olan çalışmaların tanıtımıyla beraber, yöntemler-yaklaşımlar-kaynaklar ve yorumlar açısından genel bir değerlendirmesini de yapmıştır.

[173] Köprülü, ODK, s.64.

fütüvvet kâsesinden içmeyenlerin fındık-endâzlık yapamayacağını emretti. Kendisini bu teşkilatın piri ilan etmişti.[174]

İbn Batuta, özellikle Anadolu'nun belli başlı merkezlerinde, Antalya, Burdur, Gölhisar, Lâdik, Milas, Barcın, Konya, Niğde, Aksaray, Kayseri, Sivas, Gümüş, Erzincan, Erzurum, Birgi, Tire, Manisa, Balıkesir, Bursa, Gerede, Geyve, Yenice, Mudurnu, Bolu, Kastamonu ve Sinop'ta Ahiyât el-Fityân / Kardeş Yiğitler adını verdiği bu zümrenin zaviyelerinden bahsetmekte ve Anadolu'da her Türkmen kasabasında, köyünde bunlara tesadüf edildiğini söylemektedir.[175] Nitekim gerek toponimi araştırmaları, gerek kitabeler ve mezar kitabeleri, vakfiyeler, resmi kayıtlar ve nihayet bazı tarihi kaynaklar da bu teşkilatın Anadolu'nun her tarafına yayıldığı gibi Anadolu'yla sıkı münasebeti olan Azerbaycan'a ve Kırım'ın sahil şehirlerine de yayıldığını söylemektedir. Bu teşkilat belki bu kadar güçlü olmasa bile XIII. asırda ve özellikle bu asrın ikinci yarısında da böyleydi. Nitekim Selçuk devrine ait eserlerde, bazı büyük şehirlerdeki olaylardan bahsederken, kuvvetli sosyal bir teşekkül olarak ' Runud ve Ahiyân' yani Rindler ve Ahiler'den veya fütüvvet mensuplarından bahsedilmektedir. Eş anlamlı olan bu kelimelerden Rindler tamamen Ayyâr manasına kullanılmıştır. Özellikle büyük şehirlerde kuvvetli ve mahiyet itibariyle de bir şehir teşekkülü olan bu zümre yukarıda anılan Ayyarlar, Şuttârlar, Gaziler vs. gibi teşkilatından farklı bir şey değildir. Bilgisiz bir insan olan Âşıkpaşazâde bu oluşum ile Gazileri birbirinden ayırmakla hata etmiştir, sadece kelime farklılığına aldanmıştır. Gerçekte Gazilerle, Ahiler bir ve aynı gruplardır.[176]

Ahi teşkilatı yalnız şehirlerde değil, köylerde, uçlarda da vardı. Hatta bu suretle Alplar teşkilatı ile de temas ederek ona karıştığı için, hem Ahi, hem Alp sıfatlarını taşıyan, yani her iki zümreye de mensup olan kimselere tesadüf edilmekteydi. Bu tıpkı büyük merkezlerdeki esnaf teşkilatlarıyla fütüvvet teşkilatının daha sonra birbirinin içine girmesidir. Fütüvvet teşkilatı Anadolu'da daha çok büyük merkezlerde kuvvetliydi. Büyük merasimde, yeni hükümdarın şehre gelmesi şenliklerinde onlar özel mızıkaları, bayrakları, kostümleri ile mükemmel bir tarzda silahlı olarak bulunurlardı. Bunların büyük şehirlerde muhtelif reislerinin

---

[174] Köprülü, İM, s.213, not 40.
[175] Köprülü, ODK, s.89.
[176] Köprülü, ODK, s.89-90.

kontrolünde muhtelif zümreler teşkil ettiklerini ve her zümrenin toplanma için ayrı bir zaviyesi olduğu bilinmektedir. Bundan her zümre ve zaviyenin ayrı ayrı iş, zanaat kollarına mensup kişilere ait olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Eğer bir zanaat erbabı büyük şehirlerde bir zaviyeye sığmayacak kadar kalabalık olursa, şehrin ayrı yerlerinde muhtelif zaviyeler açıyorlardı. XIII.asrın ikinci yarısında Konya'da Ahi'lerin reisi olan Ahi Ahmet Şah'ın emri altında birkaç bin rind bulunduğunu söyleyen Eflâkî'nin ifadelerinden anlaşılan budur. O yine bir şehirdeki reisler arasında şiddetli rekabetin olduğunu da ifade etmektedir. Bu rekabet ya şahsi sebeplerden ya da iki zümrenin ekonomik menfaatlerinin çatışmasından kaynaklanmıştır.[177] Konya'da debbağ esnafının (dericiler) piri ise, Ahi Ören'dir.[178]

İbn Batuta, fütüvvet teşkilatının bekar gençlerden oluşmuş ve içlerinden seçilmîş Ahi lakaplı biri tarafından idare edilen gruplar olarak bahsetmekteyse de, kitabeler, mezar taşları, vakfiyeler ve diğer tarihi kaynaklar, bunların arasında yalnız bekarların değil, evlilerin de olduğunu göstermektedir. Hatta bunların hükümdarların, emirlerin hürmetini kazandıkları, büyük servet ve nüfuz sahibi oldukları ve içlerinden yüksek mevkilere geçmiş kişilerin olduğu da bir gerçektir. Devlet idaresi zayıflayıp, toplumda anarşi baş gösterince, Ahilerin şehirlerin idaresini ele alıp, eski idareden yeni idareye geçiş döneminin kargaşasız olmasında büyük payları oluyordu. İdare teşkilatın inkişaf etmemiş olduğu o devirlerde, küçük kasabalarda, devlet kuvvetini değil, fakat en mühim olan mahalli halk idaresini temsil eden onlardı.[179]

Fütüvvet teşkilatının Anadolu'da güçlenmesi, muhtemelen Sultan I. İzzettin Keykavus'un bu teşkilata girmesinden sonra olmuştur. Anadolu'nun manevi muhitindeki fikri cereyanlara uyarak biraz tasavvufi bir renk alan bu teşkilat, çeşitli zanaat gruplarının da içine girerek hem kendi güçlenmiş hem de bu grupları canlandırmıştır. XIII. asrın ikinci yarısından XIV.asra kadar Anadolu'da bir takım büyük devlet adamlarının, kadıların, müderrislerin, muhtelif tarikatlara mensup

---

[177] Köprülü, ODK, s.90.
[178] Köprülü, İM, s.214. Köprülü, bugünkü çalışmalar ışığında Ahilik denince akla ilk gelen Ahi Evren'in, isminin Evren olarak okunmasının doğru olmadığını söyler. Çünkü ona göre, Ören, viran kelimesinin bozulmuş halidir. Dolayısıyla Ören okumak daha doğrudur.bkz. İM, s.214 not 41 Ayrıca Köprülü'nün Ahi Evren ya da Ören'i sadece Konya'daki debbağ(derici)ların reisi görmesine karşılık, Mikail Bayram Ahilik Teşkilatının kurucusu olarak görmektedir. bkz. Bayram, Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu, s.129-161.
[179] Köprülü, ODK, s.91.

şeyhlerin ve büyük tacirlerin fütüvvet teşkilatına girdikleri görülmüştür ki, bu teşkilatın sosyal kuvvetini göstermesi bakımından önemlidir.[180]

Anadolu'daki esnaf gruplarının fütüvvet teşkilatı içine girmesinin, XIII. asrın ilk çeyreğinden sonra olmuş olmalıdır. Bu da, tarihi kaynaklardan ve Anadolu'da farklı asırlarda yazılmış farklı fütüvvetnâmeler'in tetkikinden ortaya çıkan bir sonuçtur. Bu teşkilat içinde genç ve bekar işçilerin varlığından dolayı bazı alimlerce bu teşkilat, bir esnaf teşkilatı, bazılarınca da sair tasavvufi tarikatlar gibi bir fütüvvet tarikati olarak kabul edilmiştir. Halbuki bunlar doğru değildir.[181]

Fütüvvetnâmeler'den çıkan sonuca göre, Ahiler teşkilatında farmasonlarda olduğu gibi, sıkı bir hiyerarşi mevcut olup, sâliklere haiz oldukları rütbelere göre gerçekler söylenmektedir. Bu özellikler ise batıni kaynaklıdır. Nitekim Massignon'da esnaf teşkilatlarının kaynağının Karmatîler hareketiyle yakından ilgisi olduğunu söylemiştir. Ahilerin Anadolu'nun Sünni merkezlerinde, devlet kontrolünde Sünni mahiyet alması, onların menşeinin Batıni olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz. Bu teşkilatın Osmanlı devletinin ve yeniçeri ocağının teşekkülünde büyük rolü olduğu da bir gerçektir.[182]

2.3. Bacılar Teşkilatı (Bâcıyân-ı Rûm)

Âşıkpaşazâde'nin üçüncü zümre olarak bahsettiği, Bâcıyân-ı Rûm yani kadınlar teşkilatıdır. Başka hiçbir kaynakta zikredilmeyen bu zümrenin mevcudiyeti, araştırmacılarca garip karşılanmış, ya ifade de bir yanlış olduğu ya da Âşıkpaşazâde'nin yanlışlık yaptığı söylenmiştir. Ancak, Bektaşi geleneğinde, Hacı Bektaş Veli'nin bir müridi olarak gösterilen Kadıncık Ana'nın lakabı Bacı olarak

---

[180] Köprülü, ODK, s.91.
[181] Köprülü, ODK, s.92.Halbuki Köprülü de daha önce İlk Mutasavvıflar'da Ahiler'in, fütüvvet inanışına mensup, senetlerini Hz.Ali'ye dayandırdıklarından bir tarikat sayılabileceğini söylemiştir.bkz.İM, ss.212-213.
[182] Köprülü, ODK, s.92-93; İM, s.215.Köprülü, İlk Mutasavvıflarda, XIV.yüzyılın ilk yarısında yetişen Türk şairi Gülşehri'nin, Ahiler'den, genel olarak bilgisiz ve fütüvvet adabından gafil olan ve o dönemdeki ehl-i sünnet alimlerinin bunlara pek de hoş bakmadıkları, batıni karakterde kişiler olarak bahsettiğini söyler. bkz, İM, ss.215-216 Yine o, Ahilikle, Bektaşilik ve Alevilik arasında ayin ve erkan bakımından benzerlikler olduğunu söyleyerek, Ahilerin XIV.yüzyıl sonlarında Bektaşi adını alarak silsilelerini Hacı Bektaş Veli'ye isnad ettiklerini düşündüğünü söyler. bkz. İM, s.215 not 43 ve s.216.

ifade edilmekte ve tarikattan olanlara **bacı** denmektedir. Öyle görünüyor ki, Âşıkpaşazâde, Bâcıyân-ı Rûm adı altında, uç beyliklerindeki Türkmen kabilelerinin silahlı ve savaşçı kadınlarını kastetmiştir.[183]

2.4. Anadolu Erenleri (Abdâlân-ı Rûm)

Âşıkpaşazâde'nin zikrettiği dördüncü ve son zümre olan Abdâlân-ı Rûm, Anadolu Abdalları anlamına gelip, Anadolu'nun Heterodoks dervişerini ifade eder. Bazı kaynaklarda Horasan Erenleri* adıyla da anılan bu grubun, XIV.asırda çok önemli bir dinî-sosyal rol oynadığı, Osmanlı Devleti'nin bu asrına ait bütün kaynaklarda Abdal veya Baba lakabını taşıyan ve ilk Osmanlı hükümdarlarıyla beraber savaşlara katılan tahta kılıçlı, cezbeli birtakım dervişlerden bahsedilmesiyle de anlaşılır.[184]

İlk Osmanlı hükümdarlarının yanında, menkıbelere göre tahta kılıçlarla savaşan, kaleler alan, bir avuç müridi ile binlerce düşmanı ezen, Müslümanlığı yayan Abdal lakaplı bir çok dervişler, mesela Abdal Musa, Abdal Murat, Kumral Abdal, Âşıkpaşazâde'nin Rûm Abdalları dediği zümreye mensuptur. Bu grup, yukarıda ifade edildiği üzere, Yesevîlik, Kalenderilik, Haydarilik gibi muhtelif heterodoks zümrelerin Anadolu'da Türkmen gelenekleriyle ve yerel inanışlarla karışmasından meydana gelen Babailiğin sonraki şekillerinden biri sayılabilir. Yine Osmanlı kaynaklarında görülen, torlaklar ve dervişler muhtemelen bu Abdallardır. İlk zamanlarda daha çok Kalenderilik etkisi altında olan Abdallar, XV.asırdan sonra Bektaşilik'e meyletmişlerdir.[185]

---

[183] Köprülü, ODK, s.93-94; Bayram, Bâcıyân-ı Rûm teşkilatının, Ahi teşkilatının kadınlar kolu olarak Kayseri'de XIII.yüzyılda, Ahi Evren'in eşi Fatma Bacı tarafından kurulduğunu söyler. bkz. Bayram, Bâcıyan-ı Rûm, Konya 1987; Bayram, Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu, ss.2, 3, 28, 83.

*Köprülü, eski kaynaklarda çokça geçen 'Horasan Erenleri' ifadesinin bazı tarihçilerce, Horasan'dan gelen dervişler şeklinde yanlış anlaşıldığını söyleyerek; Horasan Erenleri tabirinin coğrafi bir niteleme olmadığını, gerçek manasının melâmetiye meşrepli sûfiler demek olduğunu ve eski sûfi kaynaklarda geçen 'Irakîler' karşılığı kullanıldığını söyler. bkz. Aİ., ss.89-90, not 30 Mélikoff ise bu ifadeyi coğrafi bir adlandırma olarak kabul etmektedir. bkz. Efsaneden Gerçeğe, s.29

[184] Köprülü, ODK, s.94.

[185] Köprülü, ODK, s.101.

3. Anadolu Aleviliğinin Oluşum Sürecinde Etkin Şahsiyetler

Anadolu Aleviliğinin oluşum sürecinde etkili olan, Hacı Bektaş-ı Veli, Yunus Emre, Barak Baba, Garkın Dede, Sarı Saltuk gibi birçok sûfi kişilik vardır. Ancak biz burada Anadolu Aleviliğinin oluşumunda etkileri belirgin olan ve Bektaşilik tarikatına ismi verilen Hacı Bektaş-ı Veli ve günümüzde hâlâ heterodoks olup olmadığı tartışma konusu olan Yunus Emre'yi Köprülü'ye bağlı olarak ele alacağız.

3.1. Hacı Bektaş-ı Veli

3.1.1. Hayatı

Osmanlı İmparatorluğu'nda XIV.asırdan başlayarak, bilhassa XV.-XIX.asır esnasında dinî ve siyasi büyük bir nüfuz icra eden ve bir aralık II.Mahmud tarafından, yeniçeri ocağı ile birlikte, kaldırıldıktan sonra, Abdülaziz zamanında tekrar meydana çıkan ve Türkiye Cumhuriyeti tarafından tarikatların kaldırılmasına kadar devam eden Bektaşilik tarikatının piridir.[186]

Köprülü, Hacı Bektaş-ı Veli ve Bektaşilik hakkında, büyük bir monografi hazırladığını çokça söylemişse de*, maalesef böyle bir çalışması gün yüzüne çıkmamıştır. Köprülü Hacı Bektaş ile ilgili olarak, Âşıkpaşazâde'nin tarihinden şu satırları almıştır: " Sual: Ey derviş! Bu Anadolu ülkesinin ulemasını ve dervişlerini zikrettin. Ya Hacı Bektaş Sultan'ın niçin anmadın?

Cevap: Bu andığım azizler Osmanlı Hanedanı ülkesinde olan kişilerdir. Osmanlı soyu ile görüşmüşlerdir. Bu Hacı Bektaş, Osmanlı Hanedanından kimse ile konuşmadı. Bundan ötürü anmadım. Hacı Bektaş'ın Anadolu'ya gelmesini beyan edeyim, ne sebeptendir ve sonu dahi ne oldu, beyan edeyim: Bu Hacı Bektaş,

---

[186] Hacı Bektaş Veli'nin söylenceli hayatını anlatan XVII.yüzyıla ait bir eser olan ve Gölpınarlı'nın hazırlamış olduğu Vilâyetnâme bu konuda bir fikir verecektir.bkz. Vilâyetnâme Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli (Hazırlayan: Abdulbaki Gölpınarlı) İnkılap Kitabevi, İstanbul 1958.

* Köprülü, BM, s.76; İM, s. 112 not 45, 339 not 4; "Bektaş", s.464. Burada 25 yıldır Bektaşilik ile ilgili büyük bir monografi çalışması olduğunu söylemiştir.

Horasan'dan kalktı. Bir kardeşi vardı, Menteş derlerdi. Birlikte kalktılar. Anadolu'ya gelmeye heves ettiler. Evvelâ doğru Sivas'a geldiler. O zamanda Baba İlyas gelmiş, Anadolu'da oturur olmuştu. Meğer onu görmek isteğiyle gelmişler. Onun dahi hikâyesi çoktur. Bu Hacı Bektaş, kardeşiyle Sivas'a, Sivas'tan Baba İlyas'a geldiler. Oradan Kırşehir'e, Kırşehir'den Kayseri'ye geldiler. Menteş yine memleketine yöneldi. Hacı Bektaş kardeşini Kayseri'den gönderdi. Vardı, Sivas'a çıktı. Oraya varınca eceli yetişti. Onu şehid ettiler. Bunların hikayesi çoktur. Hepsini doğru haberlerle bilmîşimdir. Hacı Bektaş, Kayseri'den Kara Öyük'e geldi. Şimdi mezarı oradadır."[187]

Âşıkpaşazâde'nin söylediklerinden çıkan şudur. Hacı Bektaş kardeşi Menteş ile beraber, muhtemelen şeyhi olan Baba İlyas-ı Horasani'yi görmek üzereAnadolu'ya gelmiştir. Kardeşi Menteş Babailer İsyanına katılmış ve ölmüştür. Hacı Bektaş ise, ya bu isyana katılmayıp köşesinde durmuş ya da katılmış ancak kaçmayı başarmıştır.

Bektaşi geleneğine göre, Hacı Bektaş, Ahmet Yesevî'nin zahir ve batın ilimlerinde çok derinleşmiş halifelerinden Lokman-ı Perende'nin mürididir. Hacı Bektaş Veli gerek Lokman Perende'ye gerekse Hoca Ahmet Yesevî'ye birçok kerametler göstermiştir. Buna göre Hacı Bektaş'ı Anadolu'ya irşad için Ahmet Yesevî göndermiştir.[188]

Hacı Bektaş, 'kendi halinde bir meczup, saf bir azizdir'[189]Osmanlıların kuruluşundan önce Anadolu'ya yerleşmiştir. Hiçbir şekilde tarikat kurmamıştır. Kişiliği de bir tarikat kurmasına engeldir. Ancak Anadolu Türkleri arasında XIII.yüzyıldan başlayarak, XVI.yüzyıla kadar devam eden dinî kaynaşmalar arasında, daha birçok çeşitli mahiyette inanç ve tarikatlar gibi, Bektaşilik tarikatı da XV.yüzyılda tam anlamıyla kurulmuş ve kendine pir olarak da XIII.yüzyıldan beri tarihi şahsiyeti unutularak halk arasında menkıbeleri dolaşan Hacı Bektaş Veli'yi seçmiştir. Hacı Bektaş Veli'nin, Yesevî müridlerinden olduğu ile ilgili meydana gelmiş birçok menkıbeye nazaran doğru kabul edilebileceği gibi, Osmanlılardan önce Anadolu'ya birçok Yesevî dervişin gelmesinden hareketle onun da Yesevî dervişi

[187] Âşıkpaşazâde, Tarih, s.164-165; krş. Köprülü, İM, s.48-49 not 49.
[188] Köprülü, İM, ss.52-54.
[189] Âşıkpaşazâde, a.g.e., s.165-166; Köprülü, İ.M., a.g.y.

olduğu düşünülmüş olabilir. Ancak bu ihtimallerden hangisi doğru olursa olsun, Bektaşilik tarikatının, Hacı Bektaş Veli tarafından kurulmadığı kesindir. Bu nedenle Yesevîlik ile Bektaşilik arasında bir alaka kurmak doğru değildir. İki tarikat, ayinlerinde Arapça ve Farsça yerine Türkçe kullanmaları bakımından birbirlerine benzeseler de, aralarında organik bir bağ yoktur. Çünkü, ilk kuruluş yıllarında bile Bektaşilik tarikatına intisap edenler, bütün haramları mübah gören zındıklar gibi telakki edilmîşler, Hurufiye'den kabul edilip, şeriat dışında sayılmışlardır. Hal böyle olunca, Bektaşiliğin ilk kurulduğunda şeriat içerisinde bir tarikatken daha sonra, bazı mülhid ve zındıkların tarikat içerisine girmesiyle bozulmuş olduğu iddiası da doğru değildir. Zira tarikat baştan beri heterodoks bir yapıda olmuştur.[190]

Yine Köprülü, Âşıkpaşazâde'den nakille, Hacı Bektaş'ın 'kendi halinde bir meczup, saf bir aziz' olduğununu, şeyhlik ve müridlikle ilgisi olmadığını, dahası bir tarikat kesinlikle kurmadığını söyler. Yine ondan, Hacı Bektaş'ın Bektaşi geleneğinin iddiasının aksine, Orhan Bey'le görüşmediğini, Yeniçeri ocağına dua etmediğini söyler.[191]

3.1.2. Eserleri (Makâlât ve Diğerleri)

Köprülü, XIII.asırda Anadolu'yu kaplayan Babaî halifelerinin en meşhuru, Horasanlı bir Türk olan Hacı Bektaş-ı Veli'nin bugün elimizde aslı Arapça olan, müritlerinden Sadedin adlı biri tarafından Türkçe'ye tercüme edilen ve Hatiboğlu Muhammed tarafından nazma çekilen Makâlât adlı bir eseri olduğunu söylemektedir.

Köprülü bu eserin varlığıyla Âşıkpaşazâde'nin Hacı Bektaş-ı Veli'nin tarikat kuramayacak bir kişilikte olduğu iddiası çürütülmüş olmaktadır. Çünkü bu eserle onun dinî ilimlere vakıf olduğu ortaya çıkmıştır. Ancak bu eserde, on iki imamı

[190].Köprülü, İM, ss.110-113; krş. "Bektaş", İA, ss.461-463.; Menâkıbu'l Kudsiyye sayesinde Hacı Bektaş'ın Baba İlyas'ın halifelerinden biri olduğu açığa çıkmıştır. bkz.Menâkıbu'l-Kudsiyye, 1994,2003,2011.beyitler.
[191] Âşıkpaşazâde, a.g.e., ss.165-166; Köprülü, İ.M., a.g.y.

ikrarı, tevellî ve teberrî'yi tavsiye etmesi nedeniyle onun on ikinci Şiiliğe meyilli olduğunu göstermiştir.[192]

Köprülü, Hacı Bektaş'ın Makâlât'tan başka, Tefsir-i Fatiha ve Makâlât-ı Erbain adlı iki eseri daha olduğunu söylemekte, ancak bunların Tire kütüphanesi yangınında yandığını Baha Said'den duyduğunu söylemektedir. Yine onun sözlerini içeren Farsça bir risalesinin özel kütüphanesinde bulunduğunu söylemiştir.[193]

3.2. Yunus Emre

3.2.1. Hayatı

Yunus Emre'ye kadar Anadolu'da acem kültürü her bakımdan etkilidir. Özellikle Mevlana ile yerleşmiş olan bu kültürün Mevlana'dan sonra da oğlu Sultan Veled, Şeyh Gülşehri ve Âşık Paşa gibi şairlerin acem kültürünün etkisi altında eserler verdikleri görülmektedir.[194]

Bunun yanısıra geniş halk kitlelerini etkileyen ise, uzun zaman zarfında oluşmuş Oğuznâme denilen, içinde başka milletlerin de hikayelerine benzeyen halk hikayeleri ve söylenceleridir.[195]

İlk tarihi kaynakların Yunus Emre hakkında verdikleri bilgiler, eksik ve çelişkilidir. O muhtemelen, XIII. yüzyılın son yarısı ile, XIV.yüzyılın başlarında yaşamış basit bir derviştir. Onun Yıldırım Bayezid devri şahsiyetleri arasında

---

192 Köprülü, a.g.mad., s.451. Bugün, Makâlât'ın Hacı Bektaş'a aidiyeti konusunda bilim adamları arasında bir ortaklık yoktur. Makâlât'ın edisyon kritikli neşrini yapan Esad Coşan'a göre bu eser kesinlikle Hacı Bektaş'a aittir. bkz. Esad Coşan, Makâlât, Seha Neşriyat İstanbul, 1986, ss. XLII-XLIII; Ancak Mélikoff ve A.Y.Ocak'a göre ise, bırakın eserin Hacı Bektaş'a aidiyetini, Makâlât'ın Arapça'sı da hiçbir zaman olmamıştır.bkz. Mélikoff, Efsaneden Gerçeğe, s.101; Ocak, Kalenderiler, ss.112-113, Türk Sûfiliğine Bakışlar, s.162 Köprülü de, bu eserin Arapça aslına ulaşamadığını söyler.bkz. Köprülü, Aİ, s.105 not 118.

193 Köprülü, Aİ, s.105 not 118.

194 Köprülü, İM, ss.231-242.

195 Köprülü, İM, s.248. Köprülü, her milletin olduğu gibi Oğuz Türklerinin de başlangıcı bilinmeyen bir zamandan beri milli bir destanlarının bulunduğunu ve bunun Oğuznâme adıyla bilindiğini söyler. Bazı tarihçilerin Oğuznâme'yi bir tarih kitabı zannederek, bunu aradıklarını da söyleyen Köprülü'ye göre, o bir tarih kitabı değil, bir milli destan mecmuasıdır. Bugün elimizde bulunan Dede Korkut Kitapları da bu destanın önemli bir kısmını oluşturan parçalardır.bkz.İM, ss.247-253; TET, ss.53-54.krş. Muharrem Ergin, Dede Korkut Kitabı I-II, TDK yayınları, Ankara 1997(4.bs.).

gösterilmesi ya da ölüm tarihinin 1439-40 olarak gösterilmesi doğru değildir. Çünkü, XIV.yüzyılın son ya da XV.yüzyılın ilk yıllarında zapt ve tespit edilen Bektaşi ananesinin ondan bahsetmesi mümkün olamazdı. Zira Bektaşi ananesi XIII. yüzyılın son XIV.yüzyılın ilk senelerine ait mutasavvıfları içine almaktadır.[196] Bunun delilleri şunlardır:

a) Âşıkpaşazâde, Yunus Emre'yi, Kara Hoca, Aşık Paşa, Geyikli Baba, Taptuk Emre, Ahi Evren ve Karaca Ahmet ile beraber, Orhan Gazi zamanında yaşamış dervişlerden olarak gösterir.[197]

b) Âşık Paşa*(ö.1329-40) ile çağdaş sayılan Yunus'un XIII. yüzyılın sonlarına yetiştiği onun daha önce ölmesi ihtimalinden akla daha yakındır.[198]

c) Câmiu'n-Nazâir** deÂşık Paşa'nın birçok şiirleri Yunus'a nazire olarak yazıldığı söylenmek suretiyle, Yunus'un ondan önce öldüğüne işaret edilmektedir.[199]

d) 1438 tarihlerinde Türkler eline esir düşerek 20 sene kadar Edirne, Bergama, Bursa ve Sakız'da yaşadıktan sonra tekrar memleketine dönen Mulbahlı*** bir yabancı, Yunus'un iki ilahisini Gotik harflerle istinsah ve Latince'ye tercüme etmiştir ki, Yunus Emre şayet XIV-XV.yüzyıllarda yaşamış olsa, eserlerinin daha o zamanlarda bu kadar yayılması çok zordur.[200]

Bu bilgilerden sonra Yunus Emre'nin hayatıyla ilgili şunları söyleyebiliriz. O, XIII.yüzyılın son yarısında Sivrihisar civarında veya Bolu'ya dahil olan Sakarya suyu civarındaki köylerden birinde yetişmiş bir Türkmen köylüsüydü. Divan'ından

[196] Köprülü, İM, s.261-262.
[197] Köprülü, İM, s.263; krş. Âşıkpaşazâde Tarihi, s.163.
*Meşhur Baba İlyas Horasani torunu ve tarihçi Âşıkpaşazade'nin büyük dedesi,şair ve meşhur Garibname müellifi Âşık Paşa için bkz. Köprülü, "Âşık Çelebi", İA., c. I, MEB, İstanbul 1978, ss. 695-701.
[198] Köprülü, İM, s.263.
**Eğridir'li Hacı Kemal'e ait, tezkirelerde bile adları geçmeyen en eski Anadolu şairlerinin de eserlerini içine alan, XVI.yüzyılın ilk senelerine ait meşhur bir eser.bkz.Köprülü, İM, s.236, not 79, 282. Köprülü, bu eserin Bayezid Umumi Kütüphanesi'deki tek nüshasından yararlanmıştır.
[199] Köprülü, İM, s.263.
***Bu kişi, Osmanlıların Mulbah kalesini ele geçirmelerinden sonra, esir alınan ve 17 kere satılarak tam 20 sene Türkler arasında kalan ve ismi bilinmeyen bu yazar, Türk dil ve edebiyatını iyi bildiğini ifade etmiştir.bkz. İlk Mutasavvıflar, s.264, not 14.
[200] Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s.263.

anlaşıldığına göre, uzun müddet Hak yoluna erişmeğe çalışmış ve buna ancak Taptuk Emre'ye mürit olduktan sonra kavuşabilmiştir.[201]

Bektaşi ananesine göre, Hacı Bektaş Veli, Anadolu'ya geldiği zaman, orada Seyyid Mahmud Hayrani, Celaleddin Rumi ve Hacı İbrahim Sultan gibi büyük mutasavvıflar arasında Emre adlı, 'kuvvetli velayet sahibi' bir şeyh vardı. Hacı Bektaş'ın daveti üzerine bütün Rum erenleri onun yanına geldikleri halde, bu şeyh davete icabet etmedi. Diğer Rum erenleri onun gelmek istemediğini Hacı Bektaş'a haber verdiler. O da, Emre'yi tekrar çağırtıp gelmemesinin hikmetini sorunca Emre ona perde arkasından bir elin kendisine nasip verdiğini, hazır bulunduğu o erenler bezminde Hacı Bektaş adlı kimseyi hiç görmediğini söyledi. Hacı Bektaş, gördüğü elin bir işareti olup olmadığını sordu. O da ayasında yeşil bir ben gördüğünü söyledi. İşte o an, Hacı Bektaş elini uzattı ve ayasındaki yeşil beni gören Emre, kendisine evvelce nasip veren mürşidin kapısında olduğunu anlayınca, tam üç kere hayretle ' Taptuk Padişahım' dedi. Emre'nin adı bundan sonra Taptuk Emre oldu.[202]

Taptuk Emre, XIII.yüzyılda Anadolu'yu dolduran tanınmış şeyhlerden biriydi. Sakarya çevresindeki bir köyde münzevi bir hayat yaşıyordu. Taptuk Emre Babai tarikatına mensup gibi görünmektedir. Ondan feyiz alan Yunus Emre'nin de şiirlerinde şeriat ehlinin hoş görmeyecekleri bir takım unsurların yer alması da bu görüşü destekler mahiyettedir.[203]

Bektaşi söylencesine göre, Sakarya civarındaki köylerden birinde Yunus adında rençperlikle geçinen fakir bir kişi vardı. Bir sene kıtlık oldu. Yunus'un fakirliği artınca, daha önce bir çok kerametini duyduğu Hacı Bektaş Veli'ye gidip, yardımını talep etmek istedi. Beraberinde bir miktar alıç alıp, dergaha ulaştı. Pir'in ayağına yüz sürüp, hediyesini verdi ve kendisine buğday verilmesini istedi. Hacı Bektaş ona lütuf ile muamelede bulunarak dergahta birkaç gün misafir etti. Yunus ise, geri dönmek için acele ediyordu. Dervişler, Yunus'un acelesini Hacı Bektaş'a anlattılar. O da 'buğday mı ister, yoksa erenler hikmeti mi?' diye haber gönderdi.

---

201 Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s.265; Yunus Emre'nin hayatı ve eserleriyle ilgili birçok çalışma yapmış Abdülbaki Gölpınarlı'nın şu eserlerine bkz. Gölpınarlı, Yunus Emre Divanı, Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1943; Yunus Emre Risâlat al Nushiyya ve Divan, Eskişehir Turizm ve Tanıtma Derneği Yayını, İstanbul 1965; Yunus Emre ve Tasavvuf, İstanbul 1961.

202 Köprülü, İM, ss.257-259.

203 Köprülü, İM, s.266.

Yunus buğday istedi. Hacı Bektaş tekrar 'isterse, o alıcın her tanesine nefes edeyim' diye haber gönderdi. Yunus yine buğday istediğini söyledi. Üçüncü defa Yunus'a 'isterse, her çekirdek sayısınca nefes edeyim' haberini gönderdi. Yunus yine buğdayda ısrar edince, Hacı Bektaş emretti ve buğdayı verdiler. Yunus buğdayını alıp yola koyuldu. Ancak bir müddet sonra yaptığı büyük hatayı anladı ve hemen geri döndü. Hacı Bektaş'a varıp, pişmanlığını ve hatasını anlattı. Ancak Hacı Bektaş Veli, onun kilidini Taptuk Emre'ye verdiğini, isterse ona gidebileceğini söyledi. İşte böylece Yunus Emre, Taptuk Emre'ye mürit oldu ve tam 40 sene dergaha hiç eğri ve yaş olmayan odunlar getirerek çilesini doldurdu.[204]

Bugün eldeki mevcut vesikalara göre, Yunus Emre'yi okuma yazma bilmeyen bir ümmi kabul etmek gerekiyor. Onun bir manzumesinde;

Yunus Emrem oldu fakir

Ecel öfkesini dokur

Gönül kitabından okur

Eline kalem almadı.

Demesi ümmiliğiyle öğünen bir kişi portresi çıkarır karşımıza, yine onun;

Erenlerin sohbeti artırır marifeti

Cahilleri sohbetten her dem süresim gelir

Derken de 'kâl ehli' ne karşı ümmilik gururunun etkilerini gösterse de tüm bunlar, Yunus'un hiç okuma yazma bilmediği yönündeki bilgileri geçerli kılmamaktadır. Çünkü, onun eserlerinde, evliya söylencelerini, İran mitolojisini ve hatta o devir ilminin genel anlayışlarını iyi bildiğine dair işaretler vardır. Evet, onun Arap ve Acem edebiyatına tam bir vukufu olduğunu söyleyemeyiz. O, bir Mevlana bir Aşık Paşa gibi eğitimli değildir. Ancak;

Mescid ve medresede çok taat kılmışam

Aşk oduna yanuben andan kale geldim

---

[204] Köprülü, İM, s.260.

diyen bu sade Türk dervişi, İran edebiyatındaki belagat kaidelerini bilmese de Mevlana'nın Farsça şiirlerinden zevk alacak kadar Acem edebiyatını tanıyordu.[205]

Öldüğü yer ve zaman bilinmeyen Yunus'un bugün Anadolu'da bir çok medfen ve makamı vardır. Bursa, Manisa-Kula, Erzurum-Palandöken, Sakarya ve Karaman bunlardan birkaçıdır.[206]

Yunus Emre'nin daha XIV.yüzyıldan beri Şeyh Üftade, Şeyh İbrahim Efendi, Niyazi Muhammed Mısri(ö.1693-4) ve Bursalı Şeyh İsmail Hakkı gibi mutasavvıflar arasında meşhur olduğunu ve övüldüğünü biliyoruz.[207]

Netice itibariyle şunu söyleyebiliriz. Ahmet Yesevî ile birlikte Türk dünyasının en tanınmış şairidir. Ahmet Yesevî doğu Türkleri için ne ifade ediyorsa, Yunus Emre de batı Türkleri/Anadolu Türkleri için onu ifade eder. Şiirleri/ilahileri günümüze kadar gelmiş ve hâlâ sevilerek okunan, bestesi yapılmış olan Yunus'un eserlerinin, içerdiği geniş ve serbest tasavvuf anlayışı dolayısıyla, Bektaşiler ve Kızılbaş Türkmenler üzerinde çok etkili olduğunu da unutmamak gerekir.[208]

3.2.2. Eseri (Divan)

Yunus Emre'nin bilinen tek eseri birçok gazellerini, ilahilerini içeren Divan'ıdır. Yunus'un divanının birçok yazma nüshası olmasına rağmen, XIV. veya XV. yüzyıllarda yazılmış eski bir nüshası yoktur. Eldeki nüshalar, son asırlara ait nüshalardır ki, bu da Divan'ın Yunus'tan çok sonra, ona bağlı bir derviş tarafından tertip ve tanzim edildiğini akla getirmektedir.[209]

---

[205] Köprülü, İM, ss.271-274.
[206] Köprülü, İM, ss.274-278.
[207] Köprülü, İM, s.280-281. Yukarıda ismi geçen, meşhur Niyazi Mısri, Yunus'un ' Çıktım erik dalına anda yedim üzümü/Bostan ısı kakıyub der ne yersin kozumu' matlalı meşhur ilahisini şerh etmiştir. Yine Bursalı İsmail Hakkı da, onun birtakım ilahilerini şerh etmiştir.bkz. İM, s.280.
[208] bkz. İM, s.282-285.
[209] Köprülü, İM, s.287; Yunus'un divan dışında bir de Risâletu'n-Nushiyye adlı bir eseri daha vardır. Buradaki beyitler, mesnevi tarzından yazılmış, öğütleri içerir. Bu esere ait en eski nüsha Fatih nüshasıdır. bkz. Gölpınarlı, Yunus Emre ve Divan, s. LIII; Mustafa Tatçı, Yunus Emre Divanı, s.31 Köprülü, Risâletu'n-Nushiyye'den hiç bahsetmemiştir.

Yunus'a ait olduğu kesin olan en eski metin, yukarıda kendisinden bahsettiğimiz, Mulbahlı'nın neşrettiği şu ilahilerdir:[210]

Gafil olma aç gözünü

Hâline bak olanı gör

Kötülük etme dünyada

Yazukların dileni gör

Niceler yatur düşüben

Kurm ilan, çiyan üşüben

Sümüklere çöküşüben

Çürüyen ovulanı gör

Kim ah edüp kılır zârı

Güffahdur alemde varı

Göçmüş yatır pir u karı

Miskinleri güleni gör

Yunus Emre, aruz veznini kullanmakla beraber, ilahilerinin büyük bir kısmını hece vezniyle yazmıştır. Bunda en büyük etken ise, içinde yaşadığı halk kitlesine, alıştığı ve sevdiği tarzda hitap etme endişesidir.[211]

Yunus'un Divan'ını incelediğimizde onda hem Kuran ve Sünnet'e çağıran ilahileri olduğu gibi, şeriata aykırı gibi görünen serbest ilahileri de vardır:

---

[210] Köprülü, İM, s.288-289.Burada sadece Mulbahlı'nın zikrettiği beyitlerin birkaçı gösterilmiştir.
[211] İM, s.299.

Ol Kâdir-i kûn feyekûn lutf edici Rahmân benem
Kesmeyen rızkını veren cümlelere Sultân benem
Nutfadan âdem yaratan yumurtadan kuş dürüden
Kudret dilini söyleten zikreyleyen Subhân benem
Kimisini zâhid kılan kimisine fısk işleten
Ayıplarını örtücü ol Delil ve Burhân benem
Benim edeb benim bekâ ol Kâdir-i Hak-mutlak'a
Yarın Hızır ola sakâ ânı kılan gufrân benem
Et ve deri, sögük ve can, ten perdelerini tutan
Kudret işim çoktur benim hem Zâhir u Ayân benem
Hem bâtınem hem zâhirem hem evvelem hem âhirem
Hem ben Ol'um hem Ol benem Ol Kerim-i Subhân benem
Yoktur arada tercemân andagı iş bana beyan
Oldur bana veren lisan ol deniz ve ummân benem
Bu yeri gökü yaratan bu arş ve kürsi devriden
Binbir adı vardır Yunus ol sâhib-i Kur'an benem[212]

Ne elif okudum ne cim ne varlıktandır gelicim
Okumaz yüzbin müneccim tâliim yıldızdan gelür.[213]

Yigirmisekiz hece okursun ucdan uca
Sen elif dersin hoca manası ne demektir

...

[212] İM, s.325; krş. Gölpınarlı, a.g.e., s.93.
[213] İM, s.328.

Dört Kitab'ın manası tamamdır bir elifte

Bâ dedirmeniz bana ben bu yoldan azarım

Yedi Mushaf manasın okudum tamam kıldım

Ya ne için karayı ak üstünde yazarım[214]

Sırat kıldan incedir kılıçtan keskincedir

Varıp ânın üstüne evler yapasım gelir

Altında gayya vardır içi nâr ile pürdür

Varıp ol gölgelikte biraz yatasım gelir

Ta'n eylemen hocalar hatırınız hoş olsun

Varuben ol tamuda biraz yanasım gelir[215]

Netice itibariyle şunu söyleyebiliriz. Yunus Emre, Anadolu'da yetişmiş ve hâlâ aşılamamış büyük mutasavvıf bir şairdir. Kendinden sonra gelenleri de etkilemiş olan Yunus, Tekke şiiri ve Bektaşi şiiri üzerinde etkili olmuştur. Halkın en aşağı kitlesine kadar inebilmek için, ayin ve erkanlarında bile Türkçe'ye büyük önem veren Bektaşiler üzerinde Yunus'un büyük etkileri olmuştur. Zaten diğer şeyhler gibi medrese tahsili görmemiş basit halk adamları olan Bektaşi dervişleri için acem edebiyatı yerine Yunus'un temsil ettiği halk edebiyatı paha biçilmez bir değerdir.[216] Yunus'tan etkilenen bazı Bektaşi şairlerinin beyitlerinden örnekler:

Rûm Abdalları gelür Ali dost deyu

Hırka giyer abâ deyu post deyu

Hastalara gelür dermân isteyu

Sağlar gelür Pîr'im Abdal Musa'ya

---

214 İM, s.328.
215 İM, s.333.
216 İM, s.349.

Vardım kırklar meydanına gel beri hey can dediler

İzzet ile selam verdim geç otur hey can dediler

Kırklar yerinde durdular yerlerinden yer verdiler

Meydana sofra serdiler lokmaya sun can dediler

Kırkların gönlü uludur müminler kalbin eridir

Gelişin kanden beridir söyle be hey can dediler

Kalk sema'da bile oyna silinsün pak olsun ayna

Kırk yıl bir kazanda kayna dahi çeksin can dediler

Şah Hatây'ım nedir halin Hakk'a şükret kaldır elin

Kese gör gıybetten dilin olasın sultan dediler[217]

Hey erenler bir müşkilim var benim

Server Muhammed'in nûru kandedir

Aşka düştüm gece gündüz yanarım

Muhammed Ali'nin nûru kandedir

Yalancı dünyanın varın getüren

Zemheride gonca gülün bitüren

Güğercin donuna girmiş oturan

Hünkâr Hacı Bektaş Veli kandedir

---

[217] Hatayi'ye ait bu beyitler için bkz.İM, s.353; Yine benzer bir versiyonu için bkz. Sadedin Nüzhet Ergun, Bektaşi Şairleri ve Nefesleri, İstanbul Maarif Kütüphanesi, İstanbul 1955 (2.bs.), c.1, ss.49-51.

Pir Sultan'ım eder üçler yediler

Yolun kılıcını yola kodular

Dil verüp de söyle kılıç dediler

On iki imamın yolu kandedir[218]

[218] Ergun, a.g.e., s.166.

C. Köprülü'ye Göre Bektaşilik(Anadolu Aleviliğinin Diğer Yüzü)

1. Bektaşiliğin Kuruluşu

Hacı Bektaş Veli, Bektaşilik diye bir tarikat kurmamıştır. Âşıkpaşazâde'nin ifadesiyle, o kendi halinde biriydi. Tarikat kurmadığı gibi, kuracak bir kişilikte de değildi.[219]

Bektaşilik hakkındaki ilk ciddi ve genel çalışma J.Jacob tarafından yapılan; 'Die Bektaschijje in ihrem Verhealtnis zu verwandten Erscheinungen Abh.der.K.Bayer.Akad.d. Wissensch.I.cl.XXIV, III.München,1909' ve ' Beitrage zur Kenntniss des Derwischordens der Bektaschis, Türkische Bibliothek, IX, Berlin 1908'dir. Bu çalışmalarda Jacob, Hoca İshak Efendi'nin Kâşifu'l-Esrâr adlı meşhur eserinde ileri sürülen bazı mütalaaları aynen kabul ettiği için, büyük yanlışlıklara düşmüştür. Daha sonraki garp alimleri de bu yanlışta Jacob'u takip etmişlerdir.[220]

1.1. Kadıncık Ana ve Abdal Musa

Hacı Bektaş-ı Veli'nin kimine göre, hanımı kimine göre ise manevi kızı olarak gösterilen Kadıncık Ana ya da Fatma Bacı/Hatun Ana gibi isimlerle zikredilen, ve Bâcıyân-ı Rûm teşkilatının da başı olduğu zannedilen bu bayanın ilk defa Hacı Bektaş'ın emanetlerini müridi Abdal Musa'ya verdiğini ve Bektaşilik tarikatının böylece kurulduğu söylenmiştir.[221]

---

[219] Âşıkpaşazâde, Tarih, s.165; Köprülü, İM, ss.110-113; krş. "Bektaş", İA, ss.461-463.Daha önce sayfa 75'te bu konuda Köprülü'nün düşüncesini aktarmıştık.
[220] Köprülü, a.g.m., s.463.
[221] Âşıkpaşazâde, a.g.e., s.165.

1.2. Balım Sultan

Kadıncık Ana, Abdal Musa ile beraber Bektaşilik tarikatının birinci kurucusu sayılırlarken, Balım Sultan (ö.1516) ise, tarikatın ikinci kurucusu ve ıslahatçısı sayılmıştır. Bektaşi ananesinin haklı olarak, tarikatın ikinci kurucusu saydığı bu önemli kişilik, âyin ve erkân itibariyle bazı yenilikler yapmış, tekkelerin iç teşkilatını daha sıkı ve muntazam bir hale sokmuş, bir tekke hiyerarşisi kurmuştur. Yine o zamana kadar daha çok köy ve kasabalar civarındaki tekkelerin etrafında, dini bir grup mahiyetinde ortaya çıkan bir tarikat teşkilatının bel kemiği mesabesinde olmak üzere, bir mücerred/bekar dervişler grubu oluşturmuştur. Nitekim Balım Sultan'ın bu yeniliğinden sonra, Bektaşilik Çelebiler ve Babagân olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Çelebiler, kendilerinin bel evladı olduklarını söyleyip, evlenenler ve Hacı Bektaş-ı Veli'yi de Fatma Bacı ile evli sayanlardır. Babagân kolu ise, kendilerini yol evladı sayarak, evlenmezler. Onlara göre Hacı Bektaş hiç evlenmemiştir.Fatma Bacı onun manevi kızıdır.[222]

Bektaşilik, tarikatın ikinci kurucusu sayılan Balım Sultan'dan önce, tarikat olarak bütün ayin ve erkanıyla teşekkül etmiş olabilir. Tarikatın, XV.asrın ilk yarısında Hurufiliğin tarikat içine girmesiyle bozulduğu iddiası kısmen doğru kısmen yanlıştır. Çünkü Bektaşilik, zaten kuruluşundan beri heterodoks bir mahiyet arz etmektedir.[223]

XIV.asırda Anadolu'da Haydariler, Kalenderiler ve Abdallar gibi muhtelif heterodoks tarikatlar ile birlikte mevcudiyetini gördüğümüz Bektaşilik, XV.-XVI.asırlarda, bilhassa yeniçeri ocağında, adeta resmi bir kült mahiyeti aldıktan sonra büyük bir nüfuz kazanarak, devletin resmi himayesine mazhar olmuş ve böylece başka başka isimler taşımakla beraber, esas akideleri kendisininkinden farklı olmayan muhtelif batınî derviş zümrelerini de içine almıştır. XIV.asırda Batı Anadolu'da rum gazileri denilen mücahid zümreleri ve askeri taifeler arasında yayılmış bulunan Bektaşilik, Osmanlı fütuhatı ile, Balkanlara da geçmiş ve Tuna kıyılarından Arnavutluk'a kadar çok geniş sahalarda kurduğu tekkelerde, Balkanların İslamlaşmasında, sonradan Bektaşiler ile karışmış sair bir takım derviş zümreleri ile

[222] Köprülü, "Bektaş", s.462.
[223] Köprülü, "Bektaş" İA , s.461-462; krş. İM, ss.110-113.

birlikte, mühim bir rol oynamıştır. Sarı Saltuk, Seyyid Ali Sultan, Otman Baba gibi, bir kısmı mahalli bir kısmı da daha umumi kültlerin doğmasına sebebiyet veren birçok heterodoks şeyhlerin bu hususta büyük bir faaliyet gösterdikleri, bir çok tarihi ve edebi kaynaklardan ve XVII.asırda bile daha pek canlı olan yerli ananelerden anlaşılıyor ki, Evliya Çelebi bu ananeleri, kısmen ağızdan ve kısmen de eski menakıp kitaplarından toplamak suretiyle, tespit etmiştir.* Bazılarının Hacı Bektaş ve Bektaşilik ile alakaları bulunmadığı malum olan bu misyoner dervişlerin, XVII.asırda artık Bektaşi panteonuna alınmış olduğu Evliya Çelebi'nin ifadesinden anlaşılıyor. XVII.asırda imparatorluk memleketlerinin birçok sahalarında ve bilhassa Anadolu ve Rumeli'de büyük inkişaf gösteren Bektaşiliğin, XVIII. ve XIX.asırda Arnavutluk ve Epir kıtalarında gelişmesini ve İslamlaştırma faaliyetini devam ettirdiği görülmüştür.[224]

Bektaşiliğin, tarikat olarak Arnavutluk'ta Tepedelenli Ali Paşa zamanında ve onun himayesinde yayıldığı iddiasının, Evliya Çelebi'nin Arnavutlukla ilgili ciltlerinin yayınlanmasıyla geçerliliğini kaybettiğini söyleyen Köprülü; bu tarikatın Anadolu ve Balkanlar dışında pek az yayılmış olmasının nedenini, Bektaşilik tarikatının doğrudan doğruya bir Türk tarikatı olmasına ve bundan dolayı oraların yerel tarikatlarıyla rekabet edemeyişine ve oraların örf ve inançlarıyla uyuşmamasına bağlar.[225]

Hacı Bektaş Veli'nin, ilk Osmanlı hükümdarlarıyla münasebeti çerçevesinde zikredilen, Osman Gazi'ye kılıç kuşattığı, tac giydirdiği, Osmanlılar'ın gelecekteki saltanatlarını müjdelediği ve yeniçeri ocağının kuruluşunda manevi bir pîr, bir hami rolünü oynadığı gibi rivayetler Köprülü'ye göre XV.asırda Bektaşiliğin Osmanlı Devleti içinde önemli bir mevki kazanmasından sonra oluşmuş menkıbelerdir. Gerçekle bir ilgisi yoktur.[226] Bektaşilerin Osmanlılar nezdinde itibarlı olmalarının nedenleri şunlardır:

---

* Günümüzde Balkanlar'da yaşayan Türklerin bu adet ve geleneklerini yaşattıklarına dair bir örnek olmak üzere, Mehmet Naci Önal'ın 'Romanya Dobruca Türkleri ve Mukayeseleriyle Doğum Evlenme ve Ölüm Âdetleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998'e bakınız.
[224] Köprülü, a.g.m., s.461.
[225] Köprülü, a.g.m., s.461.
[226] Köprülü, a.g.m., s.461; ODK, s.102.

a) Osmanlı Devleti kurulduğu sıralarda, Batı Anadolu'da Hacı Bektaş mensupları bulunuyorlardı ve bunlar sınırlardaki yerleşik ve göçebe Türkmenlerin dinî hayatı üzerinde etkili oluyorlardı.

b) Yine aynı sıralarda sınırlardaki Hıristiyanların İslamlaşmasında büyük rolleri olmuştu.

c) En büyük etkiyi ise, XIV.ve XVI.asırlarda Balkanlar'ın İslamlaştırılmasındaki rolleriyle sağlamışlardır.[227]

XIV. asırda Bektaşi tarikatı mevcut olmakla beraber, Babailerin bir uzantısı olan diğer heterodoks gruplardan biriydi. Ancak önemli bir tarikat değildi. O bu önemi XIV.ve XVI.asırlar arasında, Ahilik, Kalenderilik, Babailik ve kolu Abdallar gibi sair heterodoks gruplar da Bektaşilik içine girince, kazanmıştır.[228]

Anadolu'da heterodoks gruplar olarak ifade ettiği insanların inançları konusunda şunları söyler Köprülü: "...Göçebe hayatını koruyan Türkmenler, sağlam ve samimi müslümandılar. Fakat bunların müslümanlığı, şehirli Türklerinki gibi tamamıyla ortodoks bir müslümanlık değil, Türklerin eski putperest gelenekleriyle aşırı Şiiliğin -haricen tasavvuf rengine boyanmış- basit bir şeklinin ve bazı yerel bakiyelerin karışımından meydana gelmiş bir senkretizmdi. 'Mehdi bekleme' temayülleri kuvvetli olan bu Türkmen aşiretleri, merkezi idareye karşı koyabilecek tek kuvvet oldukları için, bunlar arasında dinî-siyasi propagandalar hiç eksik olmamıştır. Ortodoks mutasavvıfların şiddetli tenkitlerine uğrayan garip kıyafetleri, şeriata ters adetleri, coşkun yaşayışlarıyla tamamen eski Türk Şamanlarını hatırlatan bu Baba lakaplı Türkmen şeyhleri, köylülerin ve göçebelerin manevi hayatlarının başlıca nazım ve hakimi idiler. Babailer isyanı da bu propagandacılar tarafından hazırlanıp uygulanmıştır. Anadolu'da ilk defa XIII. asırda gördüğümüz bu Babaî taifesi, şeyhlerinin emrini yerine getirmek için, kadınları ve çocuklarıyla savaşa atılan ve şeyhlerinin maddi ölümüne bile inanmayan bu grup, bir tasavvuf tarikatından çok bir sect/fırka mahiyetindedir ki, sonraki asırlarda Anadolu'da mevcudiyetini bildiğimiz muhtelif alevî gruplarına benzer.[229]

---

[227] Köprülü, ODK, s.102.
[228] Köprülü, ODK, s.102; İM, s.339, not 4.
[229] Köprülü, ODK, s.97-98.

Moğol istilâsından sonra, Yakın Doğu İslâm memleketlerinde, hatta Suriye-Mısır İmparatorluğu'nun mutaassıp sahasında Heterodoks zümrelerin çoğaldığı malumdur. Bu durum, İlhaniler hakimiyeti altına düşen Anadolu'da daha kuvvetle göze çarpıyordu. Olcayto zamanında bir aralık on iki imamcılık şiiliğini, devlet mezhebi olarak kabul eden İlhani saraylarında ve Moğol emirlerinin maiyyetinde büyük mevki kazanan bazı Türkmen babalarının mevcudiyetini bildiğimiz gibi, Moğollar'ın himayesine dayanarak müritleriyle beraber Anadolu'ya gelip, propagandalarına devam eden bazı Türk dervişlerinden de haberdarız. Bu Türkmen babaları sadece köylerde, kırlarda değil şehirlerde ve uç beylerinin yanında bile propaganda yapıyorlardı. Eflaki'ye göre, Selçuk Sultanı Rukneddin, Baba Merendî lakaplı bir Türkmen şeyhine hürmet gösterdiği için, Mevlânâ buna çok üzülmüştür. Yine Menteşe hükümdarı Mesud Bey'in yanındaki bir Türkmen şeyhi de Mevlana'nın torunu Çelebi Arif'i kızdırmıştır. XIV.asır başlarında Batı Anadolu beyliklerinden bazılarında bu Türkmen Babalarının ve şii propagandasının oldukça etkili olduğu, Aydın Oğullarından Hıdır Bey'in 1348 tarihli bir muahedesinde, şiiliğini gösteren açık deliller bulunmasıyla ve ilk Osmanlı hükümdarlarının heterodoks dervişlere karşı koruyucu tavırlarıyla bellidir.[230]

2. Bektaşiliğin İnanç Yapısı

XV.yüzyılda kurulan ve yerleşen Bektaşiliğin daha ilk yerleştiği zamanlarda bile batınî bir mahiyet almıştı. Çünkü bu tarikat, Babailik, Ahilik, Abdallık gibi çeşitli gruplardan etkilendikten sonra bir de Hurufilik etkisi altında kalmıştı. Bektaşi dervişleri de diğer bazı şeyhler gibi medrese tahsili görmüş kişiler değillerdi. Halkın içinden çıkmış ve halka basit tarzda propaganda yapan kişilerdi. İşte tarikatın bu yapısı nedeniyle, Bektaşilik edebiyatı oluşurken bu esaslara göre oluştu. O bakımdan Yunus Emre'nin basit, anlaşılır, sade tarzı onları çok etkiledi. Kaygusuz Abdal, Şîrî, Mir'âti Baba, Turâbî, Şem'î, Ecrî, Perîşânî, Pir Sultan Abdal, Kalender Abdal, Kul Nesîmî, Hamdî, Deli Şükrü, Şâhî, İbrahim Baba, Niyazî, Güvenç Abdal, Seher Abdal, Kemterî, Hatayî, Kul Himmet, Rumuzî, Veli Baba gibi Alevi-Bektaşi şair ve

[230] Köprülü, ODK, s.100; Aİ, s.57-60.

ozanlarının hepsi de Yunus'tan etkilenmişler ve onun tarzında hece vezniyle nefeslerini söylemişlerdir.[231]

Hurufiler, XV.asırda Anadolu'da yayılmaya başlamışlardır. II.Murad devrinde ve Fatih devrinin ilk zamanlarında saraya kadar girmiş bulunan Hurufiler, vezir Mahmud Paşa ve Fahreddin Acemî'nin etkisiyle, şiddetli ve korkunç bir kovuşturmaya tabi tutulmuşlardır. İşte böyle bir durumdayken Bektaşiler içine girmişler ve propagandalarını bunlar içinde kalarak devam ettirmişlerdir. Yine II.Bayezid'e düzenledikleri suikasttan sonra şiddetli bir kovuşturmaya uğramış Işık veya Torlak denen Kalenderler de, Bektaşiler içine karışmışlardır. Ancak bu olaylardan önce de, bu türden kişilerin tarikatın içine girmiş olabileceği tahmin edilebilir.[232]

3. Bektaşiliğin Yayılışı

Köprülü, Bektaşiliğin Anadolu ve Balkanlarda kolayca yayılmasının nedenleri olarak şunları gösterir:

a) Bektaşilik ilk zamanlardan beri, sünniliğin hakim olduğu büyük merkezlerde değil, daha ziyade göçebe aşiretler, köylüler ve sınırlarda yaşayan askeri gruplar gibi sünnilik tesirinden uzak bölgelerde varlığını göstermiştir.

b) Belirli ve çok net bir inanç sistemine/yapısına sahip olmamaları

c) Açık bir credo (amentü) ortaya koymayıp, elastiki, genel ve kapalı bir akideler karışımı görünümde olmasıdır.[233]

Alevi-Bektaşi credo/inanç esasının elastiki olmasıyla ilgili şunları söyler Köprülü: " ...XIII.-XIV.asırlarda Anadolu ve Rumeli'nin dinî vaziyeti, muhtelif din ve milletlere mensup unsurların mevcudiyeti, Müslümanlar arasında Şii-batınî cereyanlarının ve Hıristiyanlar arasında, Bogomilisme(bogomiller) gibi, birtakım

---

231 İM, s.349-350.

232 Köprülü, "Bektaş" İA, s.462. Köprülü, Hurufiliğin kurucusu Fazlullah Esterâbâdî'nin halifelerinden Aliyyu'l-A'la (ö.1419/20)'nın Anadolu'ya gelip, bir Bektaşi tekkesine sığındığını ve Hurufilik inançlarını Bektaşilik adı altında neşrettiğini söyler. bkz. İM, s.112 not 45.

233 Köprülü, a.g.md., s.462.

heretik (sapkın) mesleklerin mevcudiyeti düşünülecek olursa, her ne suretle olursa olsun, kendisine taraftar bulmak isteyen bir tarikatın, bütün bu karışık akidelere büsbütün yabancı gelmeyecek her türlü tevillere müsait elastiki prensiplere, geniş ve müsamahakâr bir ruha mâlik olması lâzımdı. İşte Bektaşiliğin Müslüman ve Hıristiyan cahil halk kütleleri arasında, daha ilk zamanlardan başlayarak, dâimâ taraftar bulması bundan dolayıdır. Ve işte yine bundan dolayı Bektaşilik, dinî akide itibariyle, gittikçe daha senkretist bir mahiyet almıştır. İslâm kelamcılarının gulât veya gâliya adını verdikleri ifratçı Şii-batınî akidelerinin muhtelif şekilleri, menşeini Horasan Melametiyesinden alan Kalenderiye zümrelerine mahsus tasavvufî telakkiler, XIII. asır Anadolu'sunda, Muhyiddin Arabî tesiri ile, sağlam bir surette yerleşen panteizmin çok kaba ve basit bir anlayışı, eski Türk şamanlığının göçebe Türk kabileleri arasında yaşayan bir takım bakiyeleri ve XV.asırdan başlayarak da hurûfî akideleri, Bektaşilikte açıktan açığa göze çarpar. Bektaşi credo'sunu teşkil eden bu muhtelif unsurlar, hiçbir zaman birbiriyle ahenkli bir kül şeklinde imtizac edip kaynaşmamış ve daima 'insicamsız bir halîta' mahiyetini muhafaza etmiştir. Bütün batınî teşkilatları gibi, muhtelif derecelere ayrılan ve sâliklerinin seviyesine göre, derece derece ayrı telkinlerde ve talimlerde bulunan Bektaşiliğin muvaffakiyet sırrı, işte credo'sunun – hemen her sâlik'in idrâk ve kabiliyetine ve husûsî temayüllerine serbest bir yer bırakan- bu karışıklığında, müphemliğinde ve seyyâlliğindedir."[234]

Alevi-Bektaşi kültüründe, Hristiyanlığa ait veya Anadolu'nun Hristiyanlık öncesi kültürlerin, inançlarının olmasından hareketle, Aleviliği, Hıristiyanlığın veya diğer başka kültürlerin çok yoğun etkisinde kalmış olduğu düşüncesini kabul etmeyen Köprülü, bu benzeyişlerin normal olduğunu söyleyerek Alevi-Bektaşi inanışının kaynağının Hristiyanlık ve diğer bazı Anadolu kültürlerinden tamamen ayrı olduğunu vurgular.[235]

---

[234] Köprülü, a.g.md., ss.462-463.
[235] Köprülü, "Bektaş " İA, s.463.

SONUÇ

Fuat Köprülü'nün Anadolu Aleviliği ile ilgili görüşlerinin ortaya çıkarılması amacıyla yapılan bu çalışma sonunda ulaşılan sonuçlar şunlardır:

Öncelikle, Fuat Köprülü'nün konuya yaklaşımı objektif ve bilimsel olmuştur. Özellikle yeni kurulmuş olan Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk yıllarında çalışmalar yapmış biri olarak, milli tarih ile ilgili konularda belki de olması normal karşılanabilecek subjektiflik ya da romantik tarih anlayışından sakınmış, olabildiğince nesnel olmuştur. Yine bir konuda ulaştığı sonuçların, eline geçen yeni verilerle doğru olmadığını görünce bu durumu açıkça ifade ederek kendi kendini düzeltmesini de bilmiştir. Ancak o, Ahmet Yesevi ve Yesevilik ile ilgili görüşlerini ilk defa 1918'de yazdığı Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar adlı eserinde ifade ettikten sonra, 1941'de İslam Ansiklopedisinin Türkçe baskısı için yazdığı Ahmet Yesevi maddesinde İlk Mutasavvıflarda Ahmet Yesevi ve Yesevilik ile ilgili görüşlerinin düzeltilmeye ihtiyacı olduğunu söylemiş ve kendini düzeltmişken, bu değişiklikleri ikinci baskı için bizzat kendisinin tashihini yaptığı İlk Mutasavvıflarda göstermemiştir. Bu da onun bu konulardaki net görüşünün ortaya çıkarılmasında dikkati gerektirmektedir.

Bugün Anadolu'da var olan, Alevi-Bektaşi ve diğer değişik inanç gruplarının mahiyetini tam olarak anlayabilmek için, Anadolu'nun geçirdiği dönüşümleri özellikle de Orta Asya'dan Anadolu'ya dört asır süren Türk göçü ve bu süreçte meydana gelen dinî hareketleri iyi tahlil etmelidir. Bu yapılırken de sadece Anadolu tarihi ile yetinilmemeli, Orta Asya başta olmak üzere, İran, Irak, Suriye hasılı birbirine yakın bütün bir coğrafyayı beraber incelemelidir.

Anadolu Aleviliği bir kavram olarak, Köprülü zamanında kullanılmamıştır. Bu kavram 1980'lerden sonra Aleviliğin de popüler olmasıyla kullanılmaya başlamıştır. Bu nedenle Köprülü'nün çalışmalarında bu kavramın görülmeyişi hayretle karşılanmamalıdır. Çünkü Köprülü, bizim bugün Alevi-Bektaşi olarak ifade ettiğimiz grupları, Osmanlı tarih kitaplarında geçtiği haliyle Anadolu Kızılbaşları olarak tanımlamıştır.

Köprülü'ye göre Bektaşiliği de bünyesinden kabul ettiğimiz Anadolu Aleviliği'nin kökenleri şunlardır.

Orta Asya'dan Anadolu'ya dört asır süren Türk göçünün Anadolu'daki batınî/ezoterik hareketleri etkilediği ve büyük katkısının olduğu tarihi bir realitedir. Babailer İsyanı bunlardan biridir. Aynı zamanda bu isyan, bugün Anadolu'da görülen Kızılbaş ve Bektaşi zümrelerinin de oluşumlarının başlangıcını teşkil eder.

Yesevilik ve Ahmet Yesevi mahiyet itibariyle heterodoks olmakla beraber, ortaya çıktığı Mâverâünnehir ve Harezm bölgesinde Sünniliğin hakim olması nedeniyle Sünni bir görünüm arz etmiştir. Ancak Yeseviliğin ve Ahmet Yesevi'nin Anadolu'da ortaya çıkan dini oluşumlarla özellikle de heterodoks gruplarla etkileşim içerisinde olmuştur. Bu Bektaşiliğin oluşumunda önemli faktörlerdendir.

Kalenderilik ve Haydarilik gibi batınî oluşumlar Bektaşilik ile o kadar benzerlikler taşımışlardır ki, birbirlerinin yerine eş anlamlı olarak kullanılmışlardır. XIV.yüzyıldan itibaren de Bektaşilik içine karışmışlardır.

Günümüzde hâlâ tartışma konusu olan Ahilik, Ahiliğin mahiyeti ve bir kurum olarak Anadolu'da ortaya çıkmış müstakil bir oluşum mu yoksa daha önce Abbasiler zamanında varlıklarını gördüğümüz Fütüvvet teşkilatlarının Anadolu'daki kolu mu, şeklindeki tartışmalarla ilgili olarak Köprülü, Ahiliğin mahiyet itibariyle Batıni/Şii karaktarde olduğunu ve Fütüvvet teşkilatının Anadolu'daki bir uzantısı olduğunu söylemiştir. Ona göre, Ahilik Anadolu'da kovuşturmalara tabi olmaya başlayınca XIV.yüzyılda Bektaşilik içerisine girmiştir.

Hurûfilik gibi yarı felsefi batınî bir hareket de XV.yüzyılda, Bektaşilik içerisine girmiştir. Böylece Hurufîlik etkileri de Bektaşi edebiyatının oluşumunda kendini göstermektedir. Nitekim Alevi-Bektaşilerce yedi büyük şairden kabul edilen Yemînî ve Vîrânî hurûfîdirler.

Buna göre, Köprülü eksenli bir Anadolu Aleviliği tanımı yapmak gerekirse; bugün Mélikoff ve Ocak gibi araştırmacıların ulaştığı sonuca yaklaşık bir tanım ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Şöyle ki: Anadolu Aleviliği, konar-göçer bir yaşantıya sahip Türk kültür çevresinden çıkmış , İslâmiyeti daha çok esnek bir tarzda İslam öncesi inançlarıyla mezcetmiş, Anadolu'da Haydari-Kalenderi ve Hurufi etkileri

bünyesine almış senkretist yapıda bir inançtır. Ancak o, Alevilik ve Bektaşiliği on iki imam Şiiliğinin heterodoks bir grubu olarak görmeye meyillidir.

Köprülü, Alevileri ve Bektaşileri bir görmekte ancak, Alevileri eğitim görmemiş, köylerde yaşayan Köy Bektaşileri olarak tanımlarken; Bektaşileri ise, eğitimden geçmiş kentliler olarak görmüştür. Bunda büyük ölçüde Bektaşiliğin bir tarikat olarak Osmanlı tarafından tanınmasının ve kaldırıldıktan sonra bile farmasonluk gibi düzenli bir yapı içerisine girmesinin de etkisi vardır.

Sonuç olarak şunu ifade edelim ki, Köprülü özellikle bugün bile kökeniyle ilgili tartışmaların hâlâ sürdüğü Alevilik konusunda işaret ettiği noktalar itibariyle, bugünün araştırmacılarına büyük bir kaynaklık vazifesi görmüştür. Ancak onun da bu konuyu, net görüşler ortaya koyamaması nedeniyle, zihninde çözmüş olduğunu söyleyebilmek güçtür.

KAYNAKÇA

ALEVİ KİMLİĞİ, Editörler: Tord Osson, Elisabeth Özdalga, Catharina Raudvere,(Çevirenler: Bilge Kurt Torun, Hayati Torun), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

ALEVI IDENTITY, Edited by Tord Olsson, Elisabeth Özdalga, Catharina Raudvere. Swedish Research Institute in Istanbul, İstanbul 1998.

AYDIN, Mehmet, *Dinler Tarihine Giriş*, Konya 1996.

BA'ALBAKI, Munir, *Al-Mawrid –A Modern English-Arabic Dictionary*, Daru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2001.

BARTHOLD, W.-KÖPRÜLÜ, Fuad,. *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara tsiz. (5.Baskı).

BAYRAM, Mikâil, *Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu*, Konya 1991.

----------------------, Bâcıyan-ı Rûm, Konya 1987.

----------------------, *Şeyh Evhadü'ddin Hâmid el-Kirmânî ve Evhadiyye Tarikatı*, Konya 1993.

----------------------, *Tarihin Işığında Nasreddin Hoca ve Ahi Evren*, İstanbul 2001.

----------------------, *"Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi"*, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 10 (Ayrı Basım), Konya 2001.

BİCE, Hayati, *Hoca Ahmet Yesevî, Divan-ı Hikmet*, TDV Yayınları, Ankara 1993.

BİRDOĞAN, Nejat, *Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik*, Berfin Yayınları, İstanbul 1995, (3.Basım).

BULUT, Faik, *Ali'siz Alevilik, İslam'da Özgürlük Arayışı-1*, Berfin Yayınları, İstanbul 1998, (2.Basım).

COŞAN, Esad, *Makâlât*, Seha Neşriyat, İstanbul 1986.

ÇALIŞLAR, Oral, *Hz.Ali-Muaviye Çatışması*, Pencere Yayınları, İstanbul 1997, (7.Baskı),

ÇAMUROĞLU, Reha, *Değişen Koşullarda Alevilik*, Doğan Kitap İstanbul 2000, (3.Baskı).

---------------------------, *Tarih, Heterodoksi ve Babailer*, Metis Yayınları İstanbul 1992, (2.Baskı).

ÇELEBİ, Elvan, *Menâkıbu'l-Kudsiyye fi Menâsıbi'l-Ünsiyye-Baba İlyas-ı Horasânî ve Sülâlesinin Menkabevî Tarihi* (Hazırlayanlar: İsmail E. Erünsal-Ahmet Yaşar Ocak) Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

DOĞRUL,Ömer Rıza, *İslam Tarihinde İlk Melâmet,* İnkilap Kitabevi, İstanbul tsiz.

ERASLAN, Kemal, *Ahmet-i Yesevî Divan-ı Hikmet Seçmeler,* Kültür Bakanlığı, Ankara 1993, (3.Basım).

ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I-II*, TDK Yayınları, Ankara 1997 (4.Baskı)

ERGUN, Sadeddin Nüzhet, *Bektaşi Şairleri ve Nefesleri 19.Asra Kadar*, İstanbul Maarif Kütüphanesi, C.1-2, İstanbul 1955.

ERÖZ, Mehmet, *Eski Türk Dinî ve Alevîlik Bektaşilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992.

------------------, *Yörükler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı İstanbul 1991.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, *Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik*,Selçuk Yayınları İstanbul 1996, (4.Baskı).

GEDA, Mesruri, *Eba Müslüm'ün Tabutu,* (Çeviren:Emrullah Eraslan), Can Yayınları, İstanbul 1997, (3.Baskı).

GÖLPINARLI, Abdülbaki, *Manakıb-ı Hacı Bektaş-ı Veli, Vilâyetnâme,* İnkılap Kitabevi, İstanbul 1958.

--------------------------------, *Yunus Emre Divanı,* Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1943.

--------------------------------, *Yunus Emre Risâlat al Nushiyya ve Divan,* Eskişehir Turizm ve Tanıtma Derneği Yayını, İstanbul 1965.

--------------------------------, *Yunus Emre ve Tasavvuf,* İstanbul 1961

GÜNAY, Ünver, GÜNGÖR, Harun, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1997.

İNAN, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK, Ankara 1995.

KOCADAĞ, Burhan, *Alevi-Bektaşi Tarihi*, Can Yayınları, İstanbul 1997, (2.Baskı).

KORKMAZ, Esat, *Anadolu Aleviliği*, Berfin Yayınları, İstanbul 2000.

KÖPRÜLÜ, Orhan F, Fuad Köprülü *–Türk Büyükleri Dizisi 64-* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

------------------------, *"Fuad Köprülü'nün Not Alma Sistemi ve Kitap Telâkkisi"*. Türk Kültürü, sayı 57,Temmuz 1967

KÖPRÜLÜ, M.Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984 (5.Baskı)

-------------------------, "Ahmet Yesevî", *İslam Ansiklopedisi,* cilt I, MEB, İstanbul 1941.

-------------------------, "Âşık Çelebi", İA., cilt I, MEB, İstanbul 1978, ss. 695-701.

-------------------------, *Anadolu'da İslâmiyet,* (Franz Babinger'in de makalesiyle beraber) Hazırlayan: Mehmet Kanar, İnsan Yayınları, İstanbul 1996.

-------------------------, *Türk Edebiyatı Tarihi,* Ötüken, İstanbul 1980.

-------------------------, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu,* Türk Tarih Kurumu. Ankara 1999, (6. Baskı).

-------------------------,"Bektaşiliğin Menşeleri", *Türk Yurdu,* (sayı 169-8/1925) TUBİTAY Yayınları, Ankara 2001.

-------------------------, *"Türk Edebiyat Tarih'inde Usûl",* Bilgi Dergisi, 1913, sayı 1.

-------------------------,"Alp" *İslam Ansiklopedisi,* cilt I, İstanbul 1978.

KÖYMEN, Mehmet Altay, *Fuat Köprülü ve Muhit*, Türk Kültürü, sayı 128, 1973.

MAKDİSÎ, Muhammed b. Ahmet, *Ahsenu't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Eqâlîm* (Tahkik: Muhammed Mahzum) Beyrut 1987.

MELİKOFF, Iréne, *Uyur İdik Uyardılar Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları*, (Çeviren: Turan Alptekin), Cem Yayınevi, İstanbul 1994, (2.Baskı).

---------------------, *Hacı Bektaş-Efsaneden Gerçeğe* (Çeviren: Turan Alptekin). Cumhuriyet Kitapları İstanbul 1999, (II.Baskı).

MEYDAN LAROUSSE-Büyük Lûgat ve Ansiklopedi Cilt I-II, Meydan Yayınevi, İstanbul 1969.

MEYDAN LAROUSSE-Büyük Lûgat ve Ansiklopedi 7.Cilt, Meydan Yayınevi, İstanbul 1972.

MERRIAM–WEBSTER's Collegiate Dictionary, USA 1999, (Tenth Edition).

METİN, İsmail, *Aleviliğin Anayasası.* Akyüz Yayıncılık,İstanbul 1999

NOYAN, Bedri, *Bektaşîlik Alevîlik Nedir?* Doğuş Matbaacılık, Ankara 1987, (2.Baskı).

NURMUHAMMEDOĞLU, Naim-Bek, *Hoca Ahmet Yesevî Türbesi* (Çeviren-Hazırlayan: Hayati Bice),Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Türkler, Türkiye ve İslâm-Yaklaşım, Yöntem ve Yorum Denemeleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999

----------------------------, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996, (II.Baskı).

----------------------------, *Babaîler İsyanı-Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisinin Teşekkülü*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1996, (II.Baskı).

----------------------------, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

----------------------------, *İslâm-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1999.

----------------------------, *Kültür Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler* (Metodolojik Bir Yaklaşım), TTK, Ankara 1987.

ÖNAL, Mehmet Naci, *Romanya Dobruca Türkleri ve Mukayeseleriyle Doğum Evlenme ve Ölüm Âdetleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

ÖZ, Baki, *Alevilik Nedir ?* Der Yayınları İstanbul 1996, (2.Basım).

-----------, *Alevilik Tarihinden İzler*, Can Yayınları, İstanbul 1997.

ÖZDEMİR, Fuat, *Fuat Köprülü'nün Türk Saz Şairleri Üzerindeki Çalışmaları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

ROUX, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini* (Türkçesi: Aykut Kazancıgil), İşaret Yayınları İstanbul 1994.

SAROL, Dr. Mükerrem, *Milliyet Gazetesi* 28 Mayıs 1979.

SEZGİN, Abdülkadir, *Hacı Bektaş Veli ve Bektaşilik*. Sezgin Neşriyat İstanbul 1991, (4.Baskı).

-------------------------, *Alevilik Deyince*, Burak Yayınevi, İstanbul 1996 (2.Baskı)

SUNAR, Cavit, *Melâmîlik ve Bektaşîlik*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1975.

SÜMER, Faruk, *Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK Yayınları, Ankara 1992

TANSEL, Fevziye Abdullah, *Memleketimizin Acı Kaybı Prof. Dr. Fuad Köprülü*, Belleten, c.XXX, sayı.120, Ankara 1966

TANYU, Hikmet, *Türklerin Dinî Tarihçesi*, Burak Yayınevi, İstanbul 1998, (2. Baskı).

TATÇI, Mustafa., *Yunus Emre Divanı,* Akçağ Yayınları, Ankara 1991

TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, (6.Baskı).

TÜRK ANSİKLOPEDİSİ, C.XXII. M.E.B. Ankara 1974.

TÜRKDOĞAN, Orhan, *Alevi Bektaşi Kimliği.* Timaş Yayınları İstanbul 1995.

ÜLKEN, Hilmî Ziya, *İslam Felsefesi,* İstanbul 1983.

VARLIK, Ali Ağa, *Hanedan-ı Ehl-i Beyt Neden Hor Görüldü?*, Can Yayınları, İstanbul 1997, (5.Basım).

YÜRÜKOĞLU, Rıza, *Okunacak En Büyük Kitap İnsandır - Tarihte ve Günümüzde Alevilik-* Alev Yayınları, İstanbul 1994, (4.Basım).

ZELYUT, Rıza, *Öz Kaynaklarına Göre Alevilik*, Yön Yayıncılık, İstanbul 1994, (8.Baskı).